
Arv. Scandinavian Yearbook of Folklore 37 (1981); 210 p.

Dit jaarboek bevat 22 lezingen die zijn gehouden op het zevende congres van de International Society for Folk-Narrative Research in 1979 in Edinburgh. Ze zijn, afhankelijk van de thematiek, in drie groepen ondergebracht. In de eerste groep (p. 7-76) gaat het om de sociale functie van verhalen; in de tweede groep (p. 77-124) staat de verteller, met name diens geheugentechniek centraal en in de derde groep (p. 125-173) komen de zogenaamde moderne sagen, kindermoppen en de rol van de moderne media aan de orde.

Een van de effecten van het tweede Vaticaanse concilie is de terugdringing van de heiligenverering, de verwijdering van heiligenbeelden door de kerkelijke autoriteiten ten gunste van de gemeenschappelijke misviering. Uit recent opgetekende verhalen blijkt dat men in Newfoundland vasthoudt aan het geloof in de wonderkracht van heiligenbeeldjes en andere devotionalia, aldus *Marion I. Bowman* (p. 7-10). *Mary Ellen Brown* vermeldt enkele nog steeds in omloop zijnde verhalen over de bijzondere poëtische gaven en het menselijke, soms al te menselijke gedrag van de Schotse dichter/boer Robert Burns die leefde in de achttiende eeuw (11-17). *Sheila Douglas* probeert de functie te bepalen van enkele verhalen, verteld door leden van een in Schotland rondreizende familie. De verhalen weerspiegelen de dagelijkse problemen van dit soort mensen en dienen er toe om uitdrukking te geven aan hun angsten, en om de onderlinge band en het moreel te versterken (19-26). heiligenlegenden in het economisch achtergebleven Karelië bevatten belangrijke maatschappelijke normen, zoals de door de grieks-orthodoxe kerk gepropageerde gastvrijheid en liefdadigheid tegenover armen, aldus *Irma-Riitta Järvinen* (27-33). *Martin Lovelace* schetst de sociale betekenis van het vertellen van verhalen door een volksgenezer in Zuidwest-Engeland (35-42). *Barbara McDermit* geeft enkele voorbeelden van het geloof aan bovennatuurlijke verschijnselen onder reizend volk in Engeland (43-51). *Margaret Mills* wijst op de overeenkomst tussen de inhoud van een Afgaanse fabel en de sociale conflicten in de Afgaanse samenleving (53-59). *Nancy Thym-Hochrein* vergelijkt de verhalen onder familieleden in Duitsland en de Verenigde Staten over hun voorouder Peter Oest die in 1854 uit Duitsland naar de Verenigde Staten emigreerde. In de Duitse versies ligt de nadruk op het feit dat Peter geen toestemming van zijn ouders kreeg om met een meisje, zijn latere vrouw, te trouwen vanwege haar onwettige geboorte, en op het verdriet dat Peter zijn moeder bezorgde door naar Amerika te gaan. In de Amerikaanse versies komt de onwettige geboorte niet voor. Als reden voor de emigratie wordt Peters afkeer van het toenmalige militaire regiem genoemd. Verder wordt in de Amerikaanse verhalen uitvoerig aandacht besteed aan de buitengewone kwaliteiten van Peter. De verhalen functioneren als oorsprongsverhaal en verschaffen de familie een glorieus verleden. In Duitsland hebben de verhalen deze functie uiteraard niet en

dienen ze meer ter rechtvaardiging van het feit dat men niet geëmigreerd is. Deze verschillende functies bepalen de selectie van de feiten (61-68). Het vertellen van verhalen is voor de groep van rondreizende seizoenarbeiders in Schotland een van de belangrijkste manieren om hun kinderen op te voeden en hen levenslessen bij te brengen, zo blijkt uit een interview van *Linda Williamson* met een van hen (69-76).

De tweede groep artikelen begint met een artikelje van *W. Lynwood Montell* en *Barbara Allen* over de eigenschappen van locale, historische sagen en hun vertellers (77-82). *Elisheva Schoenfeld* laat zien hoe twee vertellers zich identificeren met bepaalde figuren in sprookjes die inhoudelijk gezien overeenkomsten vertonen met hun eigen leven (83-87). Vertellers slaan een verhaal vaak in hun geheugen op als een reeks van beelden. Uit een proef met tien Canadese vertellers in 1977, aan wie gevraagd werd om een sprookje nadat hen dat verteld was visueel weer te geven, concludeert *Vivian Labrie* dat de wisselingen in locatie voor hen het belangrijkste houvast vormen (89-102). *Alan Bruford's* ervaring is dat vertellers hun verhalen als een reeks van visuele beelden in hun geheugen opslaan. Vertellers verklaren dat het nodig is om wanneer zij een verhaal hebben gehoord, het kort daarna zelf na te vertellen om het goed te kunnen onthouden. Anders dan *Vivian Labrie* vindt hij de wisseling in locatie van de handeling niet zo essentieel. Essentieel zijn volgens *Bruford* de afzonderlijke episodens en de wijze waarop deze met elkaar verbonden zijn (103-109). *Donatien Laurent* maakt melding van een verteller uit Bretagne die zijn lange verhalen onthoudt door ze in dertien punten onder te verdelen (111-115). *D.A. MacDonald* geeft stukken uit een interview met een groot verteller waarin deze spontaan verklaart dat de verhalen als een soort film aan zijn geestesoog voorbijtrekken. Deze visuele beelden ontbreken bij liederen en poëzie (117-124).

De derde groep begint met een artikel over een tot nu toe nauwelijks bestudeerd verschijnsel: het navertellen van TV-films en stripverhalen die gebruik maken van de motieven van de traditionele volksverhalen. *Sylvia Grider* noemt als kenmerken van dergelijke verhalen die vooral door kinderen verteld worden: de bronvermelding; de uitgebreide sfeerbeschrijvingen waarmee de verteller het ontbreken van het beeld en het geluid moet zien te compenseren; de minimale karaktertekening en tenslotte de relatief grote omvang van de verhalen. Als term voor deze verhalen stelt zij 'narriform' voor (125-131). *Sue Samuelson* vergelijkt enkele moderne sagen (*The hook, The boyfriend's death*), verteld door respectievelijk Amerikaanse en Europese jongeren. Er blijken geen relevante verschillen tussen beide groepen te bestaan. De zegspersonen konden niet duidelijk aangeven hoe ze aan hun verhalen waren gekomen (133-139). *Elizabeth Tucker* onderzoekt de rol van het gevaar in verhalen van kinderen in de prepuberteit (141-146). *Rainer Wehse* brengt summier verslag uit van zijn in 1972 gestarte onderzoek naar het vertellen van moppen door kinderen van 11 tot 13 jaar (147-152). *Bengt af Klintberg* verzamelt vanaf 1974 moderne sagen in Zweden. Hij wijst op de grote rol van de dagelijkse pers in de verspreiding van geruchten en noemt als voorbeelden de verhalen over vreemde bestanddelen in het voedsel en de kwestie van de met kwik ingespoten sinaasappels (153-160). *Stewart Sanderson* behandelt de verschillende vormen die een moderne sage kan aannemen: van eenvoudig overgeleverd mondeling verhaal tot krantebericht en literair verhaal (161-166). *Georgina Smith* stelt dat het geloof dat de verteller aan een gebeurtenis hecht, de inhoud en stijl van een verhaal bepaalt. Verder is de context van invloed op de houding van de verteller tegenover het vertelde (167-173). – A.J. Dekker.

Baeker Pottentaete. 9 x 11 jaar vastelaovend in Beek, door Pierre Smeets, Fred Romans, Jacques Aussems en vele anderen. Beek 1984, Drukkerij Econoom bv en de Heemkundevereniging Beek-L. (Wat Baek ós bud 8). 336 p., talrijke ill.; f 28,50.

Dit boek bestaat grotendeels uit een kroniek van de evenementen die de Pottentaete vanaf 1886 als comité en vanaf 1934 als vereniging tijdens het carnavalsseizoen in Beek hebben georganiseerd. Daaruit blijkt dat de carnavalsviering hier vooral na de tweede wereldoorlog een steeds uitgebreider karakter heeft gekregen. Elementen als allerlei zittingen en recepties, de sleuteloverdracht op het stadhuis en de verkiezing van een jeugdprins zijn aan het programma toegevoegd. Ieder jaar wordt er thans een optocht gehouden, terwijl dat in de vooroorlogse jaren slechts incidenteel gebeurde. De vorst van de vereniging, die al 22 jaar zijn ambt bekleedt, wordt genoemd als de belangrijkste stuwende kracht achter het feest. Sinds het midden van de jaren vijftig lijkt de positie van de telkenjare andere prins aan betekenis te hebben ingeboet. Konden de prinsen voordien, afgaande op foto's, nogal eens individuele accenten leggen in b.v. hun kleding, tegenwoordig maken zij een enigszins uniforme en kleurloze indruk. Dit is misschien niet een zuiver plaatselijke ontwikkeling. De kroniek wordt onderbroken door korte thematische hoofdstukken over o.a. de Beeker buutereedners en carnavalsliedjes, de revues en de internationale contacten.

Alleen om het ontstaan van de vereniging begrijpelijk te maken tracht een van de auteurs een verband te leggen tussen de carnavalsviering en de maatschappelijke en economische omstandigheden in Beek aan het eind van de negentiende eeuw. Het georganiseerde carnaval ontstond in Beek waarschijnlijk in navolging van eerdere dergelijke vieringen in andere Limburgse plaatsen. De feestgangers behoorden mogelijk niet tot de sociale bovenlaag. Dat blijkt b.v. uit de activiteiten van een gymnastiekvereniging, die zich met gymnastiek- en toneeluitvoeringen blijkens een krantebericht uit 1894 wilde afzetten tegen de vastenavondviering van 'het gewone publiek' (p. 38). Zoals vaker in dit soort publicaties (vgl. V.B. 9,2 p. 192) geven de auteurs geen indruk van de sociale achtergrond van de latere deelnemers aan het feest en van (bestuurs-)leden. Gegevens over de omvang van het ledenbestand in de loop der jaren ontbreken eveneens. Zij zouden een aanwijzing kunnen bevatten voor de populariteit van de vereniging in de plaatselijke gemeenschap. Graag zou men meer willen weten over de samenwerking tussen de vereniging en de verschillende buurten en andere verenigingen bij het samenstellen van de optochten. De bijdrage die het carnaval levert aan de locale politiek en de houding van de burgemeester tegenover het feest komen regelmatig ter sprake, maar de opstelling van de geestelijkheid en de eventuele veranderingen daarin blijven onbesproken, al mag het opmerkelijk heten Jezus Christus als de eerste prins carnaval genoemd te zien (p. 106). Behalve voor de beginjaren ontbreken in het boek bronvermeldingen, zodat niet goed valt uit te maken wanneer de auteurs uit hun herinnering hebben geput of (ook) gebruik hebben gemaakt van kranteberichten en het archief van de vereniging. Afgezien van deze beperkingen biedt het boek, niet in de laatste plaats door de vele foto's van o.a. de wagens uit de optochten in het verleden, een bruikbaar houvast voor verder onderzoek. - J. Helsloot.

Boerderijen bekijken. *Historisch boerderij-onderzoek in Nederland.* Samengesteld en gere- digeerd door P.A.M. van Wijk uit tekstbijdragen van J.P.H. van Aalst, F.W. Brinkman e.a. Arnhem/Amersfoort 1985, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek/De Horstink. 120 p., talrijke ill.; f 12,- (ing.) resp. f 22,- (geb.); ISBN 90-6184-266-2 resp. 90-6184-265-4.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO) wordt in 1985 en 1986, van 1 april tot 1 november, in het Nederlands Openlucht-

museum te Arnhem een tentoonstelling gehouden met als titel 'Boerderijen bekijken'. De catalogus bij deze tentoonstelling is in boekvorm uitgegeven. Deze geeft een goed en duidelijk overzicht van de geschiedenis van het historisch boerderijonderzoek in Nederland. Nieuw daarbij is dat voor het eerst een groot publiek niet meer alleen geconfronteerd wordt met de statische, zuiver beschrijvende methode van onderzoek, waarbij het opstellen van typologieën het uiteindelijke doel is. De nadruk valt vooral op het onderzoek naar de ontwikkelingen in de bouw en de vormveranderingen van historische boerderijen, waaraan landbouwhistorische en maatschappelijke omstandigheden en processen, mentaliteitsveranderingen en statusoverwegingen zijn af te lezen. Dit laatste wordt gedemonstreerd aan de hand van voorbeelden van veranderingen in de indeling in woon- en werkruimten, van de ontwikkeling van de stookplaats (van open vuur naar schouw met haard en/of kachel), de inrichting van de stal en de constructie van gebinten en wanden, en van aanpassingen van de boerderijvorm aan het omringende landschap. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan de verschillende soorten bronnen: het gebouw zelf, diverse schriftelijke documenten, beeldmateriaal en de herinnering, voorts aan het werk van personen en instanties die zich vanaf het begin van de negentiende eeuw met boerderijonderzoek en -documentatie hebben beziggehouden en ten slotte aan de doelstellingen en werkzaamheden van SHBO. De catalogus is helder geschreven voor een breed publiek, is rijk geïllustreerd en bevat aan het eind van elk hoofdstuk de belangrijkste literatuur over het daarin behandelde onderwerp. – E. D.

Brémond, Claude, Jacques le Goff et Jean-Claude Schmitt. *L' 'exemplum'*. Turnhout 1982, Brepols (Typologie des sources du Moyen Âge occidental 40). 164 p.; Bfr. 1087.

De reeks 'Typologie des sources du Moyen Âge occidental' is opgezet door de grote Leuvense mediëvist Léopold Genicot. Het doel van de reeks is onderzoekers goede informatie te geven over de verschillende soorten bronnen, zodat zij snel weten welke gegevens zij daarin wel of juist niet kunnen vinden en wat de specifieke problemen zijn die zich bij het gebruik van een bepaalde soort bron kunnen voordoen. De reeks beperkt zich niet tot de geschreven bronnen. Zo worden bijvoorbeeld de architectuur en de plaatsnaamkunde in afzonderlijke delen behandeld. Verder zijn er delen die gaan over heiligenlevens, wereldkronieken, fabels en dan nu één over het exemplum.

Exempla zijn vertelsels die door middeleeuwse predikers in hun preken werden ingelast om hun gehoor te boeien en te beleren. In de negentiende en twintigste eeuw werden de exempla vooral gebruikt in het onderzoek naar vertelmotieven. Onder andere door de pioniersarbeid van Crane over Jacques de Vitry, van Lecoy de la Marche over de Franse middeleeuwse predikers en van De Vooy over de Middelnederlandse Marialegenden is dit gebied van onderzoek opgelegd. In de *Motif-Index* van Aarne-Thompson figureren teksten uit de Dialogi van Gregorius de Grote (ca. 600) en exempla van de dertiende-eeuwse predikers Jacques de Vitry en Étienne de Bourbon vaak als vroegste voorbeeld van bepaalde motieven. In 1969 publiceerde F.C. Tubach een *Index exemplorum*, die bedoeld was als een systematische toegang tot deze bronnen, voornamelijk voor het motievenonderzoek. Daarnaast kreeg het exemplum aandacht als element in een literair genre, de preek, in artikelen van Schenda en Tubach.

Vernieuwend onderzoek werd in Frankrijk gedaan vanuit een andere invalshoek. Daarbij diende het motievenonderzoek als middel: men probeerde de door geestelijken neergeschreven verhalen en verhaalfragmenten te gebruiken om elementen van een mondelinge volkscultuur te reconstrueren, die min of meer los van de schriftelijke clericale cultuur zou

staan. Hierbij ging men er van uit dat geestelijken verhalen in hun preken inlasten met de bedoeling hun lekengehoor te boeien en zich soms bedienden van motieven waarmee dat gehoor vertrouwd was, maar die niet altijd hoorden tot de officiële kerkelijke cultuur. Zo werden oorspronkelijk niet-kerkelijke verhalen, geloofsvoorstellingen en zegswijzen min of meer in de kerkelijke cultuur geïntegreerd. Le Goff maakte met succes gebruik van exempla in zijn boek *La naissance du Purgatoire* (vgl. VB 10 (1984) 126-139). Belangrijk onderzoek werd ook gedaan door J.-C. Schmitt (vgl. VB 6 (1980) 163-166 en 7 (1981) 89-91) en door de Russische mediëvist Y.A. Gurevic wiens werk op dit gebied in West-Europa bekend werd door de Franse vertaling van een van zijn boeken, *Les catégories de la culture médiévale* uit 1984. Deze onderzoekers kenden aan de exempla een soort tussenpositie toe tussen de kerkelijke cultuur en die van de leken. Het is niet te verwonderen dat Le Goff en Schmitt dit aspect van de exempla in hun bijdrage aan de 'Typologie des sources' sterk benadrukken. Maar het valt op dat zij openstaan voor andere benaderingen. De kerkelijke component krijgt de aandacht die hij verdient.

Exempla hebben volgens de auteurs de volgende kenmerken: het zijn vaak korte vertelsels; de bronnen waaruit de prediker zijn vertelstof put, worden door hemzelf en zijn medegeestelijken als gezaghebbend beschouwd – de Bijbel heeft uiteraard gezag, maar ook bepaalde zegslieden, bij voorbeeld geestelijken die tot dezelfde orde als de spreker horen, kunnen autoriteit verlenen aan het vertelde; dit idee van gezag is in de middeleeuwse clericale cultuur heel belangrijk –; het vertelstuk wordt ingevoegd in een preek en heeft binnen die tekst een functie; het doel van de vertelling is overreding, het hoort tot het retorisch arsenaal van de predikers; het exemplum is sterk op het publiek gericht, wil de aandacht daarvan vangen door het betoog te onderbreken en dat tegelijk te illustreren met een verhaal; ten slotte: het exemplum is meer dan een moraliserend of onderhoudend verhaal, het poogt de toehoorders de weg naar het eeuwige heil te wijzen.

Vervolgens onderscheiden de auteurs verschillende soorten exempla. Deze kunnen van oorsprong joods-christelijk, heidens-antiek of uit de tijd van de prediker zelf zijn. Verder staat het type 'wij lezen' (*legimus*) tegenover het type 'ik vernam' (*audivi*). Dit is een belangrijke sleutel. De ene term wijst immers op schriftelijke overlevering, de andere op mondelinge. Bovendien is een indeling mogelijk naar de aard van de beschreven personages: bovennatuurlijke wezens, mensen, dieren. De laatste categorie is interessant omdat men er uit te weten kan komen hoe de geestelijken dachten over de plaats van de mens in de biologische wereld.

Het middeleeuwse exemplum heeft een lange voorgeschiedenis. De Dialogi van paus Gregorius de Grote vormen een belangrijke schakel. Het middeleeuwse exemplum is in de achtste en negende eeuw ontstaan. Dit is overigens een van de vele zaken, die de auteurs noemen als nog te onderzoeken. De grote bloei van dit genre begint in de twaalfde eeuw, vooral in de nieuwe kloosterordes, zoals de Cisterciënsers. Het beslissende tijdvak ligt tussen ca. 1170 en ca. 1220. Van dan af aan bestaat het klassieke middeleeuwse exemplum voort tot en met de vijftiende eeuw. De eerste grote predikers, Jacques de Vitry en Étienne de Bourbon, putten nog zelf uit allerlei bronnen. Na 1250 is er sprake van een systeem, een min of meer afgesloten corpus van vertellingen, waaruit de volgende predikers en samenstellers van exempilverzamelingen steeds weer putten. Schenda heeft eens kritiek geleverd op het feit dat het onderzoek naar de exempla zich grotendeels beperkt tot de grote dertiende-eeuwse auteurs. De auteurs van *L'exemplum* lijden niet aan die eenzijdigheid. Zij signaleren dat het exemplum na de middeleeuwen voortleeft zowel in de reformatorische als in de contrareformatorische kerkelijke cultuur. Zij horen bij het preindustriële Christendom en raken pas in de negentiende eeuw op de achtergrond. Daarna leven exempla nog voort in volksverhalen.

We kennen de exempla vooral uit exemplerverzamelingen, die in de latere middeleeuwen steeds meer geperfectioneerd werden. Deze verzamelingen werden ingedeeld op manieren die aansloten bij de behoeften van de predikers. Zo werden verhalen over bepaalde zonden bij elkaar gezet. Als aan het eind van de middeleeuwen de geletterdheid toeneemt, worden de exempla leesstof. Bovendien worden, als de boekdrukkunst haar intree doet, de laatmiddeleeuwse verzamelingen gedrukt, waardoor de exempla gaan horen tot de boekencultuur van de Nieuwe Tijd.

Het hoofdstuk dat gewijd is aan de historische kritiek is nogal summier uitgevallen. Meer dan heel algemene regels geeft het niet. Zo wordt de verhouding tussen eventuele mondelinge voorstadia en de schriftelijke vastlegging aangestipt. Dat vastleggen leidt altijd tot vervorming ten opzicht van het gesproken woord. Als een prediker iets vertelt past hij het altijd aan aan het publiek van dat moment. Ook dat publiek moet onderzocht worden.

Dan volgt een opsomming van edities en repertoria. Veel lof wordt toegezwaaid aan het pionierswerk van J.Th. Welter, *L' 'exemplum' dans la littérature religieuse et didactique au Moyen Âge*, verschenen in 1927. Aan Tubachs poging tot inventarisatie van de vertelmotieven wordt daarentegen een uitvoerige kritiek gewijd, die ik steekhoudend vind (vgl. mijn recensie in *Volkskunde* 74 (1973) 110-119). Tot op heden ontbreekt een handzame toegang tot dit genre. Belangwekkend is de opsomming van edities die in voorbereiding zijn. Ook hier worden weer veel wensen geuit. Onderzocht zou bijvoorbeeld moeten worden of de exempla in de volkstalen, in Frankrijk en Engeland een tamelijk wijd verbreid verschijnsel, zich in de veertiende en vijftiende eeuw ook in Duitsland verbreid hebben. Het historische belang van de exempla ligt volgens de auteurs allereerst in het realisme dat hen nogal eens kenmerkt. Het dagelijkse leven van 'gewone' mensen, dat in andere literaire genres niet behandeld mocht worden, komt in de exempla wel voor, vooral als de preken gericht zijn tot bepaalde beroepsgroepen. Maar het meest karakteristieke voor de exempla is dat zij deel uitmaken van een ideologisch systeem en bestemd zijn voor culturele massaconsumptie. Deze constatering past geheel bij het streven van veel Franse mentaliteitshistorici om aan collectiviteiten gebonden bewustzijnsinhouden te achterhalen. Het eerste deel van het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over exempla en folklore (de term is van de schrijvers), dat een goede inleiding geeft tot het recente onderzoek daarover in Frankrijk. Interessant vond ik de opmerkingen over strata binnen de geestelijkheid die bij uitstek open stonden voor niet-kerkelijke culturele invloeden, de novicen en de geestelijken die met hun ondericht belast waren, zoals Caesarius van Heisterbach, en de conversen met hun permanente tussenstatus. Le Goff heeft een tijdlang met succes geopereerd met de dichotomie clerus-volk; later werkte Schmitt met een meer gedifferentieerde indeling van deze twee groepen; wat in *L'exemplum* daarover gezegd wordt sluit hierbij aan.

Problematisch is de geboden definitie van volksverhaal: alles wat als zodanig in de negentiende eeuw opgetekend werd. Dit is op zijn hoogst een pragmatische uitweg uit een moeilijk probleem. De auteurs wijzen echter op het rendement van dit standpunt. Zij constateren dat bepaalde motieven langdurig voortleven en belanden daarmee bij de in Frankrijk nog steeds geliefde 'longue durée'.

Een aantal aandachtsvelden wordt aangeduid. De mondelinge literatuur is vooral met vier genres in de exempla vertegenwoordigd: sprookjes, fabels, legenden en sagen. In het komische verhaal naderen verschillende literaire vormen elkaar heel dicht. Het komt voor in de boerden, in profane literatuur dus, in exempla en in negentiende-eeuwse volksverhalen. 'Le rire folklorique' wordt dit genoemd, een toespeling op het beroemde boek van M. Bakhtine over Rabelais en de volkscultuur van zijn tijd. Van in exempla voorkomende

geloofsvoorstellingen worden veel voorbeelden gegeven. Dit blijft een rijk terrein voor onderzoek. Verder bevatten de exempla veel verwijzingen naar gebaren en rituelen, kleding, gewoonten van beroepsgroepen, gebruiken die samenhangen met de jaarfeesten en de levenscyclus. Als laatste categorie worden genoemd spreekwoorden, liedjes, beledigingen in de volkstaal, uitdrukkingen uit vaktalen en strijdkreten.

De betrekkelijke eenvormigheid van de Westeuropese mondelinge literatuur is volgens de auteurs mede veroorzaakt door de invloed van de exempla. Deze suggestie wordt ondersteund door de concordantie in Tubachs *Index exemplorum* tussen de in de exempla voorkomende motieven en de *Motif-Index* van Aarne-Thompson. Daarnaast spreken de schrijvers van dynamiek. Zij doelen daarmee op de wisselwerking tussen de middeleeuwse volkscultuur en de daarvan niet volledig afgesloten dominante kerkelijke cultuur.

In het tweede deel van het boek geeft Brémond een systematische analyse van de exempla die door Jacques de Vitry opgetekend zijn. Meer dan de twee andere auteurs is hij gericht op de vorm. Hij onderscheidt twee ordenings-principes, een schema in de verhalen (inleidende omstandigheden; op de proef gesteld worden; verdienste of zonde; beloning of straf) en een moreel-religieus schema waarin de les, de moraal van het verhaal, centraal staat. Dit is een genuanceerd betoog, waarin nauwkeurig met de teksten omgegaan wordt, filologie op zijn best. Zo blijkt Jacques de Vitry niet geschreven te hebben vanuit een homogeen waardenstelsel. Soms veroordeelt hij in één adem inhalige, wellustige en hovaardige mensen. Soms voegt hij hieraan toe degenen die door woede en haat gedreven worden. Dan weer hanteert hij de bekende zeven hoofdzonden. Daaruit blijkt weer eens dat men zich de kerkelijke ideologie niet als onveranderlijk moet voorstellen. Zelfs in het oeuvre van één schrijver kan zij zich op verschillende manieren doen gelden. Brémond resumeert zijn bevindingen in twee fraaie overzichten, op p. 137-140 een schema van gewenste en niet gewenste handelingen, en op p. 140-142 een schema van beloningen en straffen. Het belang van dit betoog is dat de literaire en religieuze vormgeving van het exemplum er helder in belicht wordt. Bovendien zijn Brémonds goed gefundeerde uitspraken over het werk van Jacques de Vitry een goed uitgangspunt voor vergelijkend onderzoek.

Het derde deel van *L' exemplum*, gewijd aan het verband tussen exemplum en preek, voegt weinig essentieels toe aan het geheel. De verhouding tussen gesproken en geschreven teksten komt wederom ter sprake. De vraag wordt opgeworpen of er een verband bestaat tussen het toenemen van het gebruik van exempla en de opkomst van preken gericht tot beroepsgroepen en standen; beide zijn fenomenen van de dertiende eeuw. We treffen hier een conclusie aan uit eerder werk van Le Goff: de kerkelijke schrijvers uit de latere middeleeuwen hadden een meer gedifferentieerd beeld van de lekenmaatschappij dan hun voorgangers. Ten slotte worden enige beschouwingen gewijd aan de retorische tradities die zich deden gelden bij het gebruik van exempla in preken.

Ondanks de hier en daar wat rommelige compositie is *L'exemplum* een substantiële inleiding tot een belangrijk complex van bronnen en een boeiende bijdrage tot een gebied van onderzoek dat volop in beweging is. – Rudi Künzel.

Bushaway, Bob. *By rite. Custom, ceremony and community in England 1700-1880.* London 1982, Junction Books Ltd. 293 p., 13 ill.; £ 14,50; ISBN 0-86245-072-1 (geb.).

In de achttiende en negentiende eeuw bezaten arme landarbeiders en kleine pachters op het platteland van Zuid-Engeland naar hun eigen oordeel een aantal traditionele rechten. Van landeigenaren en plaatselijke notabelen verwachtten zij op bepaalde kerkelijke, nationale of lokale feestdagen en b.v. na het zaaien, oogsten, dorsen of schapenscheren een tractatie in de

vorm van drank, voedsel of geld. Deze uitdelingen gingen soms gepaard met muziek, dans of het aanbrengen van allerlei versieringen door de ontvangers. Ook meenden zij in hun recht te staan wanneer zij zich het koren toeëigenden dat na de oogst nog op het land was blijven liggen of wanneer zij hout gingen sprokkelen in de bossen van grootgrondbezitters. Van dergelijke gebruiken geeft de auteur een groot aantal voorbeelden, rijk geïllustreerd met citaten uit de bewonderenswaardige hoeveelheid overwegend gedrukte bronnen die hij heeft doorgenomen. Bij de hoger geplaatsten ontstaat in deze periode echter een toenemende weerzin tegen deze traditionele praktijken. Wegens de wanordelijkheden waarmee ze gepaard gaan en met een beroep op de kosten die zij veroorzaken en de schade die zij toebrengen aan hun eigendommen stellen de gegoeden zich steeds meer terughoudend op. Zij ondernemen zelfs gerechtelijke stappen tegen wat zij als een overtreding van het eigendomsrecht gaan beschouwen. Wie niet in zijn levensonderhoud kan voorzien verwijzen zij naar de armenzorg. De arme plattelandsbevolking komt in meerdere of mindere mate in verzet tegen wat zij op haar beurt ervaart als een inbreuk op haar rechten, maar zij trekt aan het kortste eind. Aan het eind van de negentiende eeuw hebben de meeste van deze gebruiken goeddeels opgehouden te bestaan.

In deze studie gaat de auteur ervan uit dat de gebruikelijke tractaties en traditionele rechten in wezen een sociale en economische functie bezitten. Zij vormen niet alleen een noodzakelijke aanvulling op het inkomen van b.v. de landarbeiders, maar geven ook uitdrukking aan onder hen levende opvattingen over de aard van de sociale verhoudingen. De kern daarvan is dat arbeiders en grondbezitters, armen en rijken niet zonder elkaar kunnen en op elkaar zijn aangewezen. De wederkerigheid in de maatschappelijke betrekkingen, waarin ook de armen rechten hebben, wordt door gebruiken bevestigd en in stand gehouden. Dit beeld van een harmonieuze samenleving gaat met name in de negentiende eeuw steeds minder overeenkomst met de werkelijkheid vertonen. De bovenlaag maakt zich de ideologie van het particulier bezit eigen en raakt in toenemende mate gericht op de markteconomie. Landbouwbedrijven worden op kapitaalintensieve en grootschalige wijze geleid en technologische vernieuwingen worden ingevoerd. Dit heeft mede tot gevolg dat de verhouding tot de arbeiders zakelijker wordt. Voor het wel en wee van hun personeel voelen de landeigenaren zich niet meer verantwoordelijk. Daardoor valt het maatschappelijk kader weg waaraan de gebruiken en traditionele rechten hun betekenis ontleenden en waarin zij een functie vervulden. Een aantal gebruiken weet zich wel te handhaven, maar dan ontdaan van hun ruw geachte kanten en aangepast aan de burgerlijke smaak. Het zijn dan veeleer de hogere en midden-groepen in de samenleving die door middel van het organiseren van volksfeesten en -gebruiken hun eigen opvatting over de inrichting van de samenleving aan de lager geplaatsten trachten op te dringen. Daarmee hebben gebruiken die ogenschijnlijk identiek zijn een heel andere betekenis gekregen.

Over deze poging om traditionele feestelijkheden een aanvaardbaar karakter te geven en over de achterliggende doelstellingen van de organisatoren kan men in de bronnen directe getuigenissen vinden. Het wereldbeeld van de eenvoudige plattelandsbevolking en haar houding tegenover gebruiken en rechten zijn bijna uitsluitend langs indirecte weg te reconstrueren. Afgezien van enkele uitspraken gedaan tijdens processen en vastgelegd in gerechtelijke stukken of van enkele teksten van op het land gezongen liederen staan de onderzoeker alleen ooggetuigeverslagen en commentaren ten dienste geschreven voor en door mensen die geen deel uitmaakten van de onderste maatschappelijke lagen. Een dergelijke handicap is doorgaans onvermijdelijk in studies als deze. Wanneer men echter rekening houdt met enige vorm van vertekening van de werkelijkheid, dan kan men toch uit de beschrijvingen van

uiterlijke gedragingen bij bepaalde gelegenheden wel met een redelijke mate van waarschijnlijkheid de betekenis afleiden die de uitvoerenden daaraan moeten hebben toegekend. Dit geldt des te meer wanneer men, zoals de auteur gedaan heeft, een groot aantal beschrijvingen van weliswaar verschillende, maar toch een grote onderlinge overeenkomst vertonende gebruiken naast elkaar legt. Dan tekent zich een duidelijk patroon af. Een nadeel van deze werkwijze is dat het zicht op het verloop van historische processen enigszins op de achtergrond raakt. Want de door de auteur op deze wijze gebruikte bronnen zijn incidenteel en hebben betrekking op verschillende tijdstippen en plaatsen. Ook al lijkt zich tegen het einde van de negentiende eeuw een versnelling in de neergang van traditionele rechten en gebruiken af te tekenen, in de periode daarvoor, in het begin van die eeuw en ook in de achttiende eeuw, zijn daarvoor eveneens al aanwijzingen te vinden. In het elders in dit nummer aangekondigde boek van Keith Wrightson geeft deze auteur aan dat dit proces zich ook al in de zeventiende eeuw voordoet. In dit opzicht is het enigszins een gemis dat Bushaway slechts een summiere koppeling aanbrengt tussen zijn gegevens over gebruiken en die over de plaatselijk en historisch verschillende sociale en economische omstandigheden. Zijn boek zou men daarom kunnen beschouwen als een bijzonder degelijk kader, dat door gedetailleerd en meer omvattend plaatselijk of regionaal onderzoek, niet alleen in Engeland maar ook elders, nader ingevuld zou kunnen worden. – J. Helsloot.

Confrontaties over cultuur en samenleving. - Sociologisch Tijdschrift 11 nr. 3 (1984). 203 pp., 4 foto's.

In het kader van het tienjarig bestaan van het (Amsterdams) Sociologisch Tijdschrift organiseerde de gelijknamige Stichting een zestal debatten tussen telkens twee vertegenwoordigers van meer of minder sociale disciplines (sociologie, geschiedenis, anthropologie, psycho-analyse en ethnologie) om enig zicht te krijgen op de ontwikkelingen binnen deze wetenschappen in de laatste tien jaar en om hun raakvlakken en verschillen te verduidelijken. Deze aflevering bevat de bewerkte en daardoor goed leesbare weergave van de debatten tussen resp. Charles Tilly en Gareth Stedman Jones, J. A. A. van Doorn en A. de Swaan, Eric Wolf en Maurice Godelier, Philip Rieff en Patrick Vandermeersch, Carlo Ginzburg en Robert Muchembled (over volkscultuur, toverij en heksenvervolgingen en hun uiteenlopende interpretaties daarvan) en Orvar Löfgren en Peter Burke (over het naast en tegenover elkaar bestaan van verschillende beschavingen en opvattingen daarover, de veranderingen daarin en de conflicten die er het gevolg van kunnen zijn), aangevuld met interviews met en recensies over boeken van enkele debattanten. – M.v.D.

Duin, Jacqueline van. *Verkering in Warmenhuizen. Over gedrag, gevoel en moraal van meisjes en jongens in Warmenhuizen omtrent uitgaan, verkering krijgen en trouwen.* Amsterdam 1983, Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam. 116 p., 6 foto's; f 15,-; ISBN 90-70-473-05-4.

Over de wijze waarop de kennismaking van jongens en meisjes, uitmondend in de vaste verkering, tot stand komt, is tot nu toe in Nederland nog maar weinig geschreven. De meeste gegevens hebben betrekking op het verleden en dan speciaal op opvallende onderdelen in het kennismakingsproces, zoals de vrijstermarkt, de spinvisite, het nachtvrijen. Ze worden door de auteurs doorgaans als oude, op zichzelf staande fenomenen beschreven.

In dit boekje is dat geheel anders. De schrijfster heeft tot haar achttiende jaar in Warmenhuizen gewoond, verhuisde toen, maar bleef via ouders en familie voeling houden

met haar geboortedorp. In 1981, tien jaar na haar vertrek, verricht zij haar onderzoek naar het uitgaansleven in Warmenhuizen. Het vindt plaats in zeventien weekends die de onderzoekster doorbrengt in het ouderlijk huis waar ze gelegenheid heeft om het gedrag van enkele uitgaande broers en zusters in de leeftijd van 16 tot 22 jaar te observeren. Daarnaast heeft zij in deze periode ook zelf danszalen, bars en disco's bezocht en enkele uitgaanders, ouderen en barkeepers geïnterviewd.

In Warmenhuizen is in het dagelijks leven duidelijk sprake van een tweedeling in volwassen enerzijds en uitgaanders, jongeren tussen de 13 en 23 jaar, anderzijds. De belevenissen van de uitgaanders vormen voortdurend onderwerp van gesprek tussen jongeren en volwassenen. Er staat immers veel op het spel. Het gaat bij het uitgaan niet louter om plezier maken, het uiteindelijke doel ervan, daarover is iedereen het eens, is het huwelijk. Wie om de een of andere reden dit doel niet bereikt, mist de aansluiting bij de grote normbepalende groep van gehuwden. Een vrijgezel bezit geen aanzien in de gemeenschap. Men kan dus slagen of mislukken in het uitgaansleven. Van Duin beschouwt het dan ook als een vuurproef voor de jongeren. Deze zetten hun eerste stap in het uitgaansleven met het volgen van de danscursus. De groep 13- tot 16-jarigen blijven de eerste jaren in de buurt van hun woonplaats. Zij vormen de beginners. Boven die leeftijd gaan de jongeren verder van huis, o.a. naar Schagen, Bergen en Alkmaar. In de uitgaanswereld spelen de sexeverschillen uiteraard een cardinale rol. Van Duin laat zien dat de presentatie van de mannelijke en vrouwelijke aspecten van de persoonlijkheid aan bepaalde regels gebonden is. Zo worden veel drinken (bier), rondjes geven en het plaatsen van bestellingen als typisch mannelijke bezigheden beschouwd. De meisjes hebben hier een passieve houding aan te nemen. Initiatief mogen zij daarentegen wel tonen bij het dansen. De avond begint doorgaans met het dansen door de meisjes die hierdoor een veilige sfeer oproepen waarin de jongens het kunnen wagen om een meisje ten dans te vragen. Het dansen kan, wanneer de muziek daartoe aanleiding geeft, overgaan in het zogenaamde schuifelen. Band of discjockey hebben op dergelijke avonden de belangrijke taak om voor een sfeer te zorgen waarin contacten gemaakt kunnen worden. Tijdens het schuifelen bestaat de mogelijkheid om elkaar wat inniger vast te pakken. Indien het meisje dat toelaat, dan kan de jongen haar wat te drinken aanbieden. Indien het meisje dat accepteert, dan mag de jongen een arm om haar heen slaan. Aan het eind van de avond kan de jongen het meisje vragen of hij haar mag thuisbrengen. Zo ja, dan mag hij haar bij de voordeur in zijn armen nemen. Heeft dat thuisbrengen een aantal malen plaats gevonden, dan kan de jongen het meisje vragen of hij haar thuis mag ophalen. De verkering komt hiermee in een serieuze fase terecht.

In dit nogal strakke patroon zijn de laatste jaren ten gevolge van diverse maatschappelijke ontwikkelingen een aantal veranderingen opgetreden. Zo is de scherpe scheiding van jongens en meisjes veel minder geworden doordat zij sinds 1972 niet meer naar aparte scholen gaan en er nieuwe schoolopleidingen zijn bij gekomen die zowel door jongens als meisjes gevolgd kunnen worden. Hierdoor kunnen jongens en meisjes gemakkelijker dan vroeger op basis van vriendschap met elkaar omgaan.

Ook de emancipatietendensen doen hun invloed gelden. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een afname van de erotische betekenis van het dansen, het bestellen en de langzame muziek als signaal voor het schuifelen. Het contact tussen een jongen en een meisje hoeft niet langer per se via het dansen tot stand te komen, maar is ook door middel van een praatje mogelijk. Bij het inzetten van de langzame muziek vliegen niet meer als voorheen de meisjes onmiddellijk van de dansvloer om die aan de paartjes over te laten. Een andere verandering wordt teweeggebracht door de opkomst van de taxi waarin de jongeren zich

groepsgewijs laten vervoeren. Hierdoor is het instituut van het thuisbrengen en het gezamenlijk vrijen van gelegenheidsstelletjes bij een van hen thuis enigszins in het gedrang gekomen. de uiterlijke dominantie van de jongens is echter gebleven. Zo maakt wanneer een stelletje zich heeft gevormd, steevast het meisje zich los van haar vriendinnengroep en sluit zij zich aan bij die van haar vriend. De vriendengroepen zijn daarentegen veel stabielier van aard en kunnen tijdens de uitgaansperiode min of meer intact blijven. Wanneer de jongens getrouwd raken, lossen de groepen zich geleidelijk op. Opvallend is verder dat het meisje haar geëmancipeerde gedrag opgeeft zodra ze vaste verkering krijgt. Zij stelt de jongen dan weer in staat om op de gewone manier het baasje te spelen.

Het onderzoeksverslag van Jacqueline van Duin diende oorspronkelijk als doctoraal-scriptie. In 1982 heeft ze de scriptie aan een vijftiental informanten ter lezing aangeboden. De reactie was overwegend positief. Men herkende zich erin. In 1983 verscheen over het onderzoek een artikel in *Vrij Nederland*. De reacties waren toen scherper. In de *Schager Courant* verscheen een artikel waarin een aantal jongeren als hun mening gaven dat de zaak wel wat overtrokken was. Het uitgaansleven is minder een doelbewuste jacht op verkering dan in de scriptie wordt voorgesteld, menen zij. Een begrijpelijke reactie van de betrokkenen.

Deze studie geeft een goed beeld van het kennismakingspatroon in Warmenhuizen en de factoren die daar invloed op uitoefenen. In hoeverre dit patroon ook in andere plaatsen voorkomt, is niet bekend. – A.J. Dekker.

Dundes, Alan. *Life is like a chicken coop ladder. A portrait of German culture through folklore.* New York 1984, Columbia University Press. XI, 174 p., 13 ill.; f 80,-; ISBN 0-231-05494-7.

Bestaat er zoiets als een nationaal volkskarakter? Alan Dundes meent van wel. Een uitstekende manier om het nationale karakter van een volk op het spoor te komen, is volgens hem het bestuderen van de culturele uitingsvormen van het betreffende volk, de 'folklore'. Deze zijn min of meer spontaan van aard, onafhankelijk van de eventuele vooroordelen van de onderzoekers en kunnen daardoor als een soort van autobiografisch materiaal worden beschouwd. Het begrip volkskarakter wordt in Europa nog vaak met de nazi-ideologie geassocieerd, maar het is wetenschappelijk gezien onjuist om, zoals vaak gebeurt, hierom het gehele concept overboord te gooien, vindt Dundes. Dundes heeft al eerder gewezen op de unieke mogelijkheden van het gebruik van volkskundige gegevens voor het traceren van het volkskarakter. In dit geschrift gaat het om bepaalde karakteristieke tendensen in de Duitse cultuur die we kunnen samenvatten onder het begrip analiteit. Analiteit treffen we aan bij vele volkeren, maar Dundes zegt de stellige indruk te hebben dat dit fenomeen opvallend sterk in de Duitse cultuur vertegenwoordigd is. Hij rekent hiertoe ook Oostenrijk en Zwitserland, terwijl ook de Nederlandse cultuur dergelijke trekken zou vertonen (p. 147; vgl. ook p. 88). Om dit aannemelijk te maken heeft hij een grote hoeveelheid Duitse voorbeelden bijeengebracht waarin het anale element een rol speelt: kinderrijmpjes, spreuken in WC's, de constructie van WC's in Duitsland waarbij de feces niet direct in het water vallen, zoals in de Verenigde Staten, maar als het ware op een 'troon' worden opgevangen, verder uitspraken van o.a. Mozart, diens drie- en zesstemmige canons 'Leck mich im Arsch', uitspraken van Luther, Goethe en andere Duitsers, middeleeuwse gegevens enz. Een van de bekende aan Duitsers toegekende eigenschappen is de zin voor orde en netheid. Deze is nauw verbonden met de neiging tot het scatologische. Door Freud is erop gewezen dat anaalerotici buitengewoon ordelijk, spaarzaam en hardnekkig zijn,

hetgeen hij als een reactie op hun belangstelling voor het anale beschouwt. Dundes zoekt de oorzaak van de anaalerotische belangstelling van Duitsers in de strikte en vroeg beginnende zindelijkheidstraining. In Duitsland begint die al op een leeftijd van zes maanden, terwijl bij veel andere volkeren hiermee pas op een latere leeftijd (anderhalf tot twee jaar) wordt begonnen. Het verband tussen een en ander ziet Dundes weer bevestigd in allerlei populaire WC-rijmpjes zoals 'Wer hier nach der Ordnung will leben, der scheiss ins Loch und nicht daneben'. Mogelijk nog belangrijker dan de strenge zindelijkheidstraining vindt Dundes de hieraan voorafgaande periode in het leven van het kind die eveneens in hoge mate conditionerend kan zijn. Hij wijst hiertoe op de vroeger in Duitsland maar ook in andere landen bekende gewoonte om kinderen de eerste maanden van hun leven in lange doeken te wikkelen waardoor ze zich niet meer vrij kunnen bewegen. Hij ziet hierin de mogelijke oorzaak van de neiging van Duitsers om zich vrijwillig aan dwang te onderwerpen. Maar ook de behoefte aan 'Lebensraum' zou hiermee in verband staan. Het feit dat de Duitse baby's eerst een tijd in hun eigen feces werden opgesloten waarop een periode van strikte zindelijkheidstraining volgde, ziet hij als de mogelijke oorzaak van enerzijds de anale fixatie, anderzijds de zin voor orde en netheid van de Duitsers.

Deze op het eerste gezicht onmogelijke combinatie van netheid en smerigheid is volgens Dundes een kenmerkende eigenschap van het Duitse volk en ligt ten grondslag aan enkele typische fenomenen in de Duitse cultuur zoals de voorkeur voor bepaalde gerechten, de ontwikkeling van de boekdrukkunst en bepaalde uitingen van antisemitisme. Met een reeks voorbeelden tracht Dundes aan te tonen dat Duitsers een meer dan gewone belangstelling aan de dag leggen voor de transformatie van voedsel in feces. Een voorbeeld is de 'Dukaten-scheisser', een snoepfiguur met een geldstuk in z'n billen. Hij maakt het mogelijk om op symbolische wijze feces te eten. Verder worden chocola om z'n kleur en kaas om z'n geur in Duitse scatologische teksten vaak gelijkgesteld met feces. Het feit dat Duitsland en Zwitserland een hoogontwikkelde chocolade-industrie bezitten wordt hiermee in verband gebracht. Ook de worst die door Duitsers in grote hoeveelheden wordt gegeten, past in dit anaalerotische beeld. De uitvinding van de boekdrukkunst door de Duitser Gutenberg en het feit dat het eerste gedrukte medische werk een 'Laxierkalender' was, vormen een nieuwe bevestiging van de Duitse gepreoccupeerdheid met feces. In Duitse rijmpjes en raadsels wordt het drukken van letters gelijkgesteld met defeceren.

Uitvoerig gaat Dundes tenslotte in op het Duitse antisemitisme. Een oude, voornamelijk in de Duitssprekende landen voorkomende voorstelling is die van de 'Judensau', een feces etende zeug die Joden zoogt en waarvan de feces door Joden worden gegeten. Dit beeld is al in de veertiende eeuw bekend en komt later o.a. bij Luther voor. Uit enkele (weinige) voorbeelden moet blijken dat Joden door de Duitsers steeds als vuil, als feces zijn beschouwd. Hun veronderstelde begeerte naar geld (=feces) en hun bondgenootschap met de duivel, die doorgaans in anale termen wordt afgeschilderd, zouden daar ook op wijzen. Vuil en feces dienen te worden verwijderd. In het 'Judenreinmachen' van Duitsland vond de Duitse zin voor netheid een geschikte taak. Dit leidde tot de vernietigingskampen. Wat zich daar heeft afgespeeld, is algemeen bekend. Een bepaald aspect licht Dundes er uit: de vernedering van de Joden door middel van anaal gerichte straffen en pesterijen en in het algemeen door het nagenoeg ontbreken van sanitaire voorzieningen. Tot zover de inhoud van dit geschrift.

Dundes is er zich, naar hij zegt, wel van bewust dat uitspraken over typische karaktertrekken van een volk gebaseerd dienen te zijn op systematisch vergelijkend onderzoek. Er moet in ieder geval vastgesteld worden of bepaalde verschijnselen al dan niet bij andere

volkeren bekend zijn en zo ja, in welke mate. Vooral dat laatste is natuurlijk niet zo gemakkelijk. Dundes heeft geen systematisch vergelijkend onderzoek verricht. Hierdoor berust zijn betoog op een onvoldoende basis en wordt het bijzonder gevaarlijk om uit de Duitse gegevens bepaalde conclusies te trekken. Dundes trekt die wel, en bepaald zonder schroom. Mogelijk heeft de grote hoeveelheid Duitse scatologische gegevens hem ertoe verleid die als evenzovele voorbeelden van een typisch Duitse karaktertrek te beschouwen. Het enige land waarmee Dundes zegt te kunnen vergelijken, is de Verenigde Staten. Naar zijn stellige indruk speelt in de Amerikaanse cultuur het scatologische een veel minder grote rol. Ik kan dat niet beoordelen. Wel blijkt uit het (door Dundes niet geciteerde) boekje van Ernest L. Abel en Barbare E. Buckley, *The handwriting on the wall* (1977) dat het verschijnsel scatologie ook in de Verenigde Staten welbekend is. Ook Legmans *No laughing matter* (1975) geeft hiervan tal van voorbeelden. Daar vindt men ook interessante gegevens voor andere, Europese landen, evenwaardige tegenhangers van Dundes' Duitse voorbeelden. Legman vindt desondanks dat Duitsers (en Nederlanders) een voorkeur aan de dag leggen voor het scatologische. Incidenteel draagt Dundes trouwens ook zelf niet-Duitse voorbeelden aan. Zo blijkt Thomas More (1478-1535) een grote hoeveelheid feces in zijn tekst te verwerken, waarvoor hij zich, dat is waar, bij zijn lezers verontschuldigt. En dat doet Luther bijvoorbeeld niet.

Het problematische van de interpretaties van Dundes en Legman is dat het nauwelijks mogelijk is om de frequentie en daarmee het gewicht van de door hen bijeengebrachte gegevens te bepalen. Wie in het *Woordenboek der Nederlandse Taal* de lemma's schijten, stront, likken en kak bekijkt, zal daar weliswaar veel, vooral historische, Nederlandse gegevens aantreffen die niet voor de Duitse onderdoen, maar zijn zij het resultaat van een typisch Nederlandse karaktertrek? Ook in Nederlandse moppen komen scatologische elementen voor, maar dat deze het favoriete thema vormen, waag ik te betwijfelen. Hetzelfde probleem doet zich voor bij de talrijke Duitse voorbeelden van Dundes. Vormen ze, gelet op de uitgestrektheid van het Duitse taalgebied en de omvang van de behandelde periode (ruim acht eeuwen), en vergeleken met andere thema's in zegswijzen, rijmpjes enz., niet toch een miniem verschijnsel in de Duitse cultuur? De vraag die zich bij deze scatologische gegevens opdringt, is of we hier wellicht te maken hebben met een tijdgebonden verschijnsel – niet alleen in Duitsland maar ook in andere landen –, dat vroeger, tot ca. 1800, met name onder de hogere sociale groepen frequenter voorkwam dan thans. Bij deze mogelijkheid van sociale verschillen en historische ontwikkeling staat Dundes echter geen moment stil. Voor hem vormt ieder scatologisch gegeven alleen maar een bevestiging van een bepaalde trek in het nationale karakter van het Duitse volk.

Zeer bedenkelijk wordt het wanneer Dundes het duidelijk problematische karakter van zijn eigen gegevens negeert teneinde deze toch als argument in zijn betoog te kunnen gebruiken. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het inwikkelen van kinderen. Dit gebruik is o.a. ook bij Russen, Polen en Fransen bekend en Dundes moet dan ook toegeven dat niet zozeer het inwikkelen op zich interessant is, als wel de vraag hoe vaak per dag de wikkels door nieuwe worden vervangen. Volgens de sporadische gegevens die hierover bekend zijn, schijnt dit in Duitsland tweemaal per dag te gebeuren, op Sicilië driemaal, terwijl voor de andere landen geen gegevens ter beschikking zijn. Toch legt hij op zeker moment een duidelijk verband tussen het inwikkelen op zichzelf en het voor Duitsers specifieke gebrek aan vrijheidszin, hun behoefte aan dwang en aan 'Lebensraum' (p. 101-102). Fransen, Russen en Polen komen niet meer in beeld. Aan het eind van zijn studie licht Dundes nader toe dat hij niet wil beweren dat een verschijnsel als het inwikkelen de enige oorzaak is van de

anaalerotische karaktertrek in kwestie, maar slechts dat het een structurele overeenkomst vertoont met bepaalde karaktertrekken van volwassen Duitsers, met andere woorden dat er sprake is van 'isomorfism'.

Ik denk dat Dundes hiermee duidelijk het criterium aangeeft waaraan zijn voorbeelden voldoen: een soort van uiterlijke overeenkomst, het feit dat ze elkaar onderling niet tegenspreken. Dit verklaart waarom de Duitse zeppelins en de Duitse deskundigheid in het bombarderen als serieuze voorbeelden van de anaalerotische karaktertrek van Duitsers worden gehanteerd. Het feit dat ook andere volkeren een zeer respectabele reputatie op dit terrein hebben opgebouwd fungeert in deze wijze van wetenschap bedrijven niet meer als tegenargument. Zonder een kritische weging van de feiten blijkt eigenlijk alles wel aannemelijk gemaakt te kunnen worden. Het is de manier bij uitstek om vooroordelen in stand te houden en nieuw leven in te blazen. – A.J. Dekker.

Fransen, Theo, en Gerrit Gommans. *Alaaf! Carnaval in Nederland en België.* Utrecht/Antwerpen 1984, Uitgeverij Het Spectrum. 176 p., talrijke ill.; f 39,90; ISBN 90-274-9002-3.

In dit boek, dat voortbouwt op een eerdere publicatie van Th. Fransen (vgl. V.B. 8,2 p. 216), geven de auteurs voor een kleine tachtig plaatsen in Nederland en een twintigtal plaatsen in België een korte beschrijving van de wijze waarop daar de laatste tijd de georganiseerde carnavalsviering gestalte heeft gekregen. Aan deze per regio geordende plaatsbeschrijvingen, die meestal ook enkele historische gegevens bevatten o.a. over het oprichtingsjaar van verenigingen, gaan overzichten vooraf van de geschiedenis van het carnaval, van de viering in enkele andere Europese landen en daarbuiten en van het verloop van de feestelijkheden tijdens het carnavalsseizoen in het algemeen. Summier worden de maatschappelijke ontwikkelingen aangeduid waartegen het feest zich heeft afgespeeld.

Zoals al uit de opmaak valt af te leiden is het boek bestemd voor het grote publiek. Daarom is het enigszins te betreuren dat Fransen, die er blijk van geeft de internationale wetenschappelijke literatuur goed te volgen, het carnaval nog steeds wil beschouwen als een in oorsprong voorjaars- en vruchtbaarheidsfeest. In zijn vorige boek heeft hij erop gewezen hoe fragmentarisch onze kennis van de geschiedenis van het carnaval in Nederland nog is en hoe wenselijk het zou zijn indien de gegevens over het carnaval in b.v. stadsrekeningen en verbodsbepalingen eens systematisch werden bijeengebracht en indien interviews werden afgenomen over de meer recente geschiedenis van het feest (aldaar p. 76, 90). Er is inderdaad nog veel te doen en dat blijkt ook uit dit nieuwe boek. Ondanks deze nog onvermijdelijke beperkingen biedt het aan toekomstige onderzoekers toch een nuttige eerste oriëntatie op de carnavalsviering in het land als geheel. – J. Helsloot.

Hekker, R.C. *De Schouwse stolp. Een verdwenen boerderijtype.* Arnhem 1985, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. (SHBO-Monografieën 5). 29 p., talrijke ill.; f 16,50 + 2,30 (op giro 3132500 t.n.v. Publikatiefonds SHBO, Schelmseweg 89, 6816 SJ Arnhem); ISBN 90-70103-06-0.

In 1956 verdween het laatste exemplaar van een boerderijtype dat onder de naam Schouwse stolp in de literatuur bekendheid heeft gekregen. Het dankt die naam aan de overeenkomst met de Noordhollandse stolp: een nagenoeg vierkant grondoppervlak, onder een stolpvormig dak, waaronder bedrijfs- en woonruimten rond de tas zijn gegroepeerd. Afgaande op de kadastrale kaarten moeten er in het begin van de vorige eeuw in het lage land van Schouwen,

tussen Brouwershaven en Zierikzee, een vijftigtal boerderijen van dit type bestaan hebben. Van negen van die boerderijen bestaan opmetingstekeningen of foto's. Hekker heeft die documentatie gebruikt voor een systematische beschrijving van de hoofdopzet, de verschillende onderdelen en het uitwendige, met een slotparagraaf over ouderdom en oorsprong. Naar die laatste kan hij, bij gebrek aan nadere historische gegevens, alleen maar gissen. Hij veronderstelt dat het type, evenals de Noordhollandse stolp, in de loop van de zeventiende eeuw is ontstaan, toen de verbetering van de waterstaatkundige toestand omstreeks 1650 een intensievere veeteelt in dit gebied mogelijk maakt. Eenzelfde oorzaak zou twee eeuwen later tot de ondergang van het type leiden, omdat het voor de (gedeeltelijke) overgang op akkerbouw en verdere intensivering van de veeteelt niet geschikt bleek. De oorsprong zoekt hij, in tegenstelling tot vorige onderzoekers die een verband zochten met de Noordhollandse dan wel met de Westvlaamse stolp, op Schouwen zelf. Hij ziet verwantschap tussen een aantal merkende constructieve details van de Schouwse stolp en van andere Zeeuwse boerderijtypen. Hoewel zijn argumenten mij aanspreken, blijven ze speculatief. Zolang dat het geval is, blijft de Schouwse stolp een cultuurhistorisch curiosum, dat dank zij deze publikatie nog enige tijd op papier mag voortbestaan. – J.J.V.

Hesselink-van der Riet, T. *Klederdrachten in Noord-Oost Twente. 1920: Het begin van het einde.* Bocholtz 1984, Bouman-Kerris. 95 p., tatr. ill.; f 27,50; ISBN 90-70994-01-1.

Klederdrachten in Noord-Oost Twente geeft gedetailleerde informatie over de klederdracht in de laatste fase, rond 1920, en de jaren direct daaraan voorafgaand. De schrijfster heeft daarbij duidelijk oog voor de veranderingen waaraan ook in zo'n korte periode de dracht onderhevig was. Basis voor haar studie was een grote fotoverzameling, terwijl ook veel gesprekken met streekbewoners gevoerd werden. In haar poging om met behulp van archiefmateriaal nog verder in het verleden door te dringen is de schrijfster minder goed geslaagd. Haar boek bevat slechts enkele boedelinventarissen en andere archiefstukken waarin kleding wordt genoemd. – H.v.K.

Les intermédiaires culturels. Actes du colloque du Centre méridional d'histoire sociale, des mentalités et des cultures, 1978. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence; Paris [1981], diffusion Honoré Champion. 682 p.

Bij een bundel als de onderhavige, die welgeteld 47 bijdragen plus vijf samenvattende groepsrapporten bevat, is de verleiding groot zich maar tot de spraakmakende tenoren te beperken, teneinde achter de bomen tenminste een stuk van het bos te zien. Die tenoren ontbreken niet: inleider M. Vovelle, P. Burke, C. Ginzburg en D. Roche zijn elk op hun karakteristieke wijze van de partij. Maar het belang van dit lijvige boek ligt elders. Het vormt de weerslag van een congres over 'vormen van cultuurbemiddeling' – zo zou men de wat dubbelzinnige titel althans het best kunnen vertalen. Inderdaad betreffen de bijdragen zowel personen die een cultuurbemiddelende rol spelen als zakelijke vormen van cultuuroverdracht. Nu zijn die termen in beginsel uiterst vaag: iedereen draagt wel elementen van andermans cultuur aan derden over, elke groep speelt wel zo'n rol ten opzichte van een andere, elk cultureel substraat is wel drager van een daar door anderen in gelegde boodschap. Meer dan in de wat brokkelige verzameling notities ligt het belang van deze bundel dan ook in de poging van de organisatoren van het congres (vooral Michel Vovelle) om in het brede veld van de cultuuroverdracht constanten en hoofdlijnen te definiëren: personen, functies, posities, vormen.

De bijdragen aan de bundel zijn zo geordend dat er een chronologische typologie ontstaat die op zichzelf reeds een culturele ontwikkeling suggereert. In een eerste sectie komen de qua positie gepatenteerde cultuurbemiddelaars uit het Ancien Régime aan bod: functionarissen van het geschreven woord of de geleerde wetenschap (priester, dokter, notaris) die, vaak zonder dat ze zich er zelf volledig van bewust zijn, door de geofficialiseerde rituelen en praktijken die zij ambtshalve vervullen een geordend type cultuur overdragen dat aan hun sociale status c.q. hun wettelijke positie een onmiskenbare autoriteit ontleent. Denken we bijvoorbeeld aan de invloed van de notaris en zijn standaardtaal op de formulering van de testamenten die thans, met name sinds Vovelles eigen dissertatie, zo'n centraal thema van onderzoek zijn gaan vormen. Helaas wordt juist die specifieke rol hier niet bestudeerd, wel de functies van notaris en advocaat als zodanig (M. Venard; C. Wolikow). Preciezer is de analyse van de acculturatiegraad van dergelijke tussenfuncties bij M. Lapid, die de invloed van de priesters op inhoud en formulering van de lijsten van grieven (*Cahiers de doléances*) van 1789 bestudeert. In dezelfde lijn liggen bijdragen over de bemiddelende activiteit van waldenzer predikanten tussen de leer van de grote reformatoren en de eigen waldenzer traditie (G. Audisio), of de mislukte poging tot missionering van de jansenistische pastoor Deguignes door infiltratie in het domein van de profane praktijken (de 'volkscultuur') van zijn gelovigen (M.-H. Froeschlé-Chopard en M. Bernos). Een verhelderende analyse van het chirurgietractaat van Henri de Mondeville door M.-C. Pouchelle laat zien hoe de veertiende-eeuwse genees- annex heelmeeester door de wisselwerking tussen praktijkervaring en wetenschap als bemiddelaar van vernieuwing kon optreden; de verandering van de bemiddelende rol van de vroedvrouwen onder invloed van het professionaliseringsproces vormt het thema van de bijdrage van J. Gélis. Een bijdrage over oelma's (voorgangers) en 'gesjeesde' koranstudenten in het negentiende-eeuwse Egypte vestigt terecht de aandacht op een ook te onzent belangrijke categorie cultuurbemiddelaars, nl. diegenen die op grond van een min of meer volledige vorming wel in een bepaald kennisniveau delen, maar naderhand teruggevallen zijn in een lager sociaal milieu of doorgestroomd naar een andere beroepsgroep, waar zij een vernieuwende rol kunnen spelen of impulsen kunnen geven tot acculturatie.

Naast deze professionele of functionele vormen van bemiddeling staan traditioneel minder geformaliseerde gestalten, plaatsen en middelen van cultuuroverdracht, waarvan er in de volgende artikelen een willekeurig aantal worden geanalyseerd. Vooreerst sociale groepen zoals bedienden, die door nabootsing van de levensstijl van werkgever of broodheer in hun eigen sociaal milieu nieuwe behoeften verspreiden, zowel in materiële als in geestelijke zin (D. Roche); of de achttiende-eeuwse castraten, bemiddelaars van muzikale smaak op de manier van de huidige pop- en rockzangers (A. Bourde); maar ook meer occasionele sleutelfiguren zoals seizoenarbeiders (B. Maradan over de ambulante prentverkopers uit Chamagnes bij Epinal, het bekende centrum van de Franse volksprentdrukkerij) of zelfs prostituees (C. Grimmer). Vervolgens objecten, zoals allegorische triomfbogen bij grootse optochten of blijde inkomsten, of blauwboekjes en liederen van straatzangers, die rudimentaire kennis over bijvoorbeeld figuren uit bijbel en klassieke oudheid verspreiden (P. Burke) en daardoor de toegang kunnen vormen tot ons inzicht in het gemeenschappelijk kennisniveau van een samenleving, de 'common knowledge', die de communicatiebasis van de sociale groepen vormt; was dat verlangen naar communicatie misschien ook de reden van de belangstelling van de humanistische geleerden voor de *Libri di secreti*, de 'geheimboeken' die de praktisch-medische kennis en technieken uit de 'low-tradition' overzichtelijk of encyclopedisch samenvatten en tegelijk daarmee verspreiden (M. Ferrari; C. Ginzburg)? In de

negentiende eeuw neemt de encyclopedie met haar vulgarisatiecode die bemiddelende rol tussen wetenschap en leken over (P. Simoni). Ongetwijfeld hangt de hoge status van de encyclopedie met die initiërende rol samen: zij vormt een universeel bemiddelaar, net als de kranten en tijdschriften (L. Leconte en M.J. Martinez; M. Crubellier) en, op een ander, maar vaak directer plan, koffiehuis, herberg en kroeg (J. Nicolas, over achttiende-eeuws Savoïe). Oudere, sectorsgewijze vormen van bemiddeling, zoals de katechese (A. Lottin), dreigen daaronder te lijden. Specifieke bemiddelingsvormen maken dus plaats voor meer universele of krijgen een steeds universeler, meer totaliteitsgericht karakter – een ontwikkeling die in pers en media wel heel duidelijk te bespeuren valt. Het komt mij voor dat we ons dan ook niet zonder voorbehoud kunnen scharen achter de suggestie die de samenstellers van de bundel in de titel van de tweede sectie en in de volgorde van de bijdragen hebben gelegd, namelijk: ‘De l’oral à l’écrit...’, oftewel van mondelinge naar schriftelijke vormen van bemiddeling. De bijdragen vormen daarvoor niet alleen een te willekeurige selectie uit het hele spectrum van de cultuur, maar weerspiegelen ook teveel de gangbare historische mode om de doorbraak van schriftelijke communicatievormen als teken van en bewijs voor de groeiende overheersing van het ‘volk’ door de ‘elite’ te zien. Het schrift (of de druk, het beeldscherm, enz.) bant de mondelinge overdracht echter allerminst uit: wel brengt het een gecompliceerder en permanentere relatie tussen beide vormen teweeg.

Dat blijkt trouwens ook ondubbelzinnig uit de derde en vierde sectie van de bundel, die de eerdergenoemde suggestie zelf al logenstraffen door het hoofddoel te leggen op de wisselwerking tussen het persoonlijk charisma of de kracht van het gesproken woord enerzijds en de culturele codes anderzijds: hetzij in de middengroepen uit de Revolutietijd, die het woord voeren voor de massa (P. Viola over de intellectuelen en journalisten, waar Darnton tegelijkertijd over heeft geschreven; B. Conein over de rechters van de Revolutie; J. Guilhaumou over de gestalte van het lichaam in het taaleigen van de Revolutie, met name in Héberts *Père Duchesne*), hetzij bij individuele, grensverleggende strijders in de marge van de gevestigde orde (C. Fouquet over de dichter-schoenmaker Isidore Merle; Y. Knibiehler over een klein cenakel van spiritistische anarchisten; J. Lorcin over de communistische autodidact Petrus Faure), hetzij bij ‘geïnspireerde’ sleutelfiguren bij de schepping, fixatie of overdracht van culturele codes, zoals schilders, stucadoors, architecten, romanschrijvers (bijdragen van L. Castela; B. Cousin, over de votiefschilder J.-J. Auberg; E. Hardouin-Fugier; G. Monnier; M. Racine, over de *rocailleurs* van Marseille, autodidactische tuinarchitecten die cementplanken ontwierpen en uitvoerden).

De vijfde sectie groepeerde onder de niet alleen pretentieuze, maar ook duistere titel ‘Dood en gedaantewisseling van de cultuurbemiddelaars’ – waaronder blijkens Vovelles inleiding de overgang van meer functionele vormen van bemiddeling in het gesloten type pre-industriële samenleving schijnt te moeten worden verstaan – enkele bijdragen over twintigste-eeuwse vormen of gestalten: demiurgen als Dr. Caligari, Nosferatu of Dr. Mabuse, therapeutische middelaars tussen twee werelden die de Duitse expressionistische films uit de twintiger jaren domineerden (S. Albert), maar ook, prozaïscher, de sociale werksters (Y. Knibiehler; O. Lavour), de radiojournalisten (A.-J. Tudesq) en de culturele centra die een decennium of twee geleden als paddestoelen uit de grond rezen en een duidelijk bemiddelende zending ten aanzien van de volksmassa meekregen (J. Lorcin). R. Cornu stelt daarnaast enkele provocerende vragen over het hoe en waarom van de keus van hun informanten door veldwerkers op sociaal-cultureel of antropologisch gebied – en die vragen kunnen natuurlijk worden doorgetrokken in de richting van de volkskundigen.

De bundel wordt besloten met vier meer theoretische bijdragen over cultuurbemiddeling

en verwante begrippen, alsmede vijf samenvattende sectierapporten. Ook de inleiding op de bundel door M. Vovelle, en de bijdragen van H.J. Lüsebrink (over de voorstellingswereld rond de bandiet Mandrin) en E. Poulat (over het culturele veld van de katholieke geloofsbeleving tussen Vaticanum I en II) dragen zo'n synthetiserend karakter. Herhaaldelijk blijkt uit die bijdragen hoezeer perspectief en aanpak van de onderhavige problematiek zelf kind van hun tijd zijn: de verhouding tussen de cultuurvormen en -velden wordt slechts verticaal gezien, vrijwel nergens horizontaal. Steeds gaat het over dominantie, nergens of vrijwel nergens over concurrentie. Een verticaal model van inwerking van een dominerende (elite)-cultuur op een gedomineerde (volks)cultuur overheerst, waarbij die verhouding bewust of onbewust gewoonlijk in gramsciaanse zin wordt geduid, zoals bv. in het werk van Ginzburg: het zou om een machtsstrijd tussen sociale groepen gaan, niet alleen om feitelijke verschillen tussen culturele niveaus. Terecht merkt J.-P. Peter ten aanzien van de artsen als vertegenwoordigers van de elitecultuur dan ook op, dat hier eigenlijk niet meer van bemiddeling kan worden gesproken, aangezien bemiddeling wederzijdse uitwisseling veronderstelt, terwijl de medici in naam van een superieur, wetenschappelijk vertoog over het lichaam aanspraak maken op exclusieve geldigheid van hun eigen cultureel model, dus op een situatie van hegemonie. Weliswaar trachten verschillende auteurs dit etage-model met diverse soorten tussenverdiepingen te stofferen. J. Molino ontleent aan de antropologische traditie (Redfield, Goody, Shanin) een minder homogeen cultuurbegrip dan dat wat door de meeste historici wordt gehanteerd en pleit er eerst voor de tegenstelling volk/elite te vervangen door het koppel platteland/stad, waar dan weer niveaus van geletterdheid in moeten worden onderscheiden, terwijl hij vervolgens terecht heel dit model als te intellectualistisch overboord zet en een pluralistische en dynamische opvatting van interactie tussen microculturele systemen van symbolische aard bepleit. J.-P. Poitou blijft de tegenstelling volk/elite wel handhaven, maar tracht de overgangen ertussen te diversifiëren met behulp van de notie van een voortdurend wisselend en telkens weer opnieuw historisch gesitueerd hergebruik (*remploi*) van de cultuurvormen, die per definitie polysemisch zijn. Ook hier komt de antropologie dus weer om de hoek kijken. M. Vovelle in zijn inleiding en R. Chartier in zijn eindrapport sluiten zich daarbij aan, maar laatstgenoemde houdt niettemin een pleidooi voor terugkeer naar de eenvoud van het volk/elite-model zo vaak dat mogelijk is (en wat hem betreft geldt dat in elk geval voor de middeleeuwen). Tenslotte stelt Chartier terecht het probleem van de receptie van culturele strategieën die door de gramsciaans-gezinden worden gepostuleerd. De meeste studies analyseren immers slechts de strategie, d.w.z. het aanbod van cultuurvormen door de dominante partij, de poging tot normering, doch zelden de feitelijke ontvangst en penetratie. Maakt juist die eenzijdige benadering van bovenaf het simpele volk/elite-model niet aannemelijk, terwijl het proces er van onderaf gezien (bv. vanuit de plattelandssamenleving) steeds oneindig ingewikkelder uit ziet? De pleidooien voor diversifiëring komen dan ook steeds van die kant, maar brengen op hun beurt weer het risico mee dat het model zo'n verstrooid en complex karakter gaat dragen dat een zinvolle analyse onmogelijk wordt. Het zal in elk geval duidelijk zijn dat deze bundel die langs verschillende kanten een problematiek heeft willen benaderen, maar geen oplossingen heeft willen aanreiken, niet alleen op bijna elke bladzijde stimulerende perspectieven biedt, maar door het gebrek aan voorafgaande definitie van de gebruikte begrippen ook voortdurend tot tegenspraak prikkelt. Het wat chaotisch karakter ervan neemt de lezer dan wel voor lief. – Willem Frijhoff.

Kaspar, Fred. *Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo.* Münster 1985, Aschendorff Verlag. (Schriften der Volkskundl. Komm.f. Westfalen 28). 414 p., 311 afb. (foto's, doorsneden, plattegronden); DM 42,-; ISBN 3-402-05666-6.

De studie van Kaspar onderscheidt zich van de gebruikelijke bouwhistorische studies doordat hij het traditionele bouwhistorische onderzoek gecombineerd heeft met een onderzoek naar het gebruik van het huis. Voor dat laatste is hij uitgegaan van boedelbeschrijvingen die de indeling van het huis volgen. Voor Lemgo (een stadje van enkele duizenden inwoners in Lippe) zijn dat er 85. Het grote merendeel hiervan stamt uit de achttiende en negentiende eeuw. In 44 gevallen bestond het betreffende huis nog, zij het vaak in een sterk verbouwde toestand. Op deze huizen richtte het bouwhistorisch onderzoek zich in het bijzonder, waarbij steeds getracht werd de situatie ten tijde van de boedelbeschrijving te reconstrueren om vervolgens vandaaruit zicht te krijgen op de veranderingen die zich in de loop van de tijd in het huis hebben voltrokken. De gegevens die op deze wijze werden verzameld, vindt men voor elk huis afzonderlijk in het laatste hoofdstuk (p. 243-396).

Bij de bewerking van de gegevens bleek dat de bouwtechnische aspecten (de keuze van het bouw materiaal, de gebint- en dakconstructie, de rookafvoer, de vensters en deuren enz.) in een afzonderlijk hoofdstuk (41-124) konden worden ondergebracht, omdat er geen verband bestond tussen de ontwikkeling van de verschillende bouwtechnieken en de veranderingen in het gebruik van de ruimte. Terwijl de belangrijkste bouwtechnische vernieuwingen tegen het eind van de zestiende eeuw waren doorgevoerd, kwam de revolutionaire herverkaveling van de ruimte pas in diezelfde periode langzaam op gang. De beschrijving van dit laatste proces, in het vierde hoofdstuk (125-228), vormt het interessantste deel van het boek. Aan de hand van de boedelbeschrijvingen laat de schrijver zien hoe in de loop van enkele eeuwen, van hoog naar laag, steeds meer vertrekken uit de gemeenschappelijke ruimte worden afgesplitst voor wonen, slapen, eten, koken, voor de scheiding tussen grootouders en ouders en, in de sociaal hogere kringen, voor die tussen het gezin en het dienstpersoneel. Het meest opmerkelijke aan dit proces, althans zoals het hier beschreven wordt, is zijn onontkoombaarheid. De economische omstandigheden en de plaatselijke geschiedenis schijnen slechts marginale invloed op zijn voortgang uit te oefenen. Kaspar toont zich in dit opzicht een aanhanger van Elias. Maar in de samenvatting, waarin hij pleit voor een verdergaand onderzoek naar de regionale en sociale schakeringen en aandacht besteedt aan de wisselende invloeden die in de loop van de eeuwen op de cultuurgeschiedenis van Lemgo hun stempel drukten, is gelukkig ook de stem van zijn leermeester Wiegmann te horen. Want juist aan die nuances, die de schrijver met grote nauwgezetheid en hardnekkigheid uit zijn gegevens heeft gewonnen, ontleent het boek zijn kracht. Het is voorbeeldig, niet zozeer omdat het de bevestiging is van Elias' denkbeelden over de toenemende privatisering van de ruimte in de westerse samenleving, als wel omdat het prikkelt tot vergelijking. In die zin is het een bewonderenswaardig voorbeeld van de methode van onderzoek die de afgelopen vijftien jaar in Münster onder leiding van Wiegmann is ontwikkeld. – J. J. Voskuil.

Klèsien uut Zalk. *De spokende kleeuwagen. Volksverhalen, anekdotes en nog wat;* verteld door -, uitgegeven door Ph. Bloemhoff-de Bruijn en J. van der Kooi. Kampen 1984, IJsselakademie. (Publikaties van de IJsselakademie, 24). 160 p., ill.; ISBN 90-6697-011-1.

Dit deel uit de reeks publicaties van de IJsselakademie is gewijd aan de verhaalschat van Klèsien uut Zalk (pseudoniem van mevrouw K. Rotstein-van den Brink, geboren in 1919).

De verhalen, sagen, humoristisch-anecdotische verhalen, grappige verhalen, uitgesponnen moppen en lokale anecdotes, zijn in vier sessies op de band opgenomen. De beide uitgevers hebben de verhalen voorzien van uitgebreide annotaties en schetsen de achtergrond van de vertelster en haar vertelschat. – J.J.S.

Kselman, Thomas A. *Miracles & prophecies in nineteenth-century France*. New Brunswick, N.J. 1983, Rutgers University Press, X, 283 p., 4 ill., tab.; f 130,-; ISBN 0-8135-0963-7.

De sterke herleving van de aandacht voor wonderen, bedevaarten en voorspellingen in de negentiende eeuw vormt een van de schijnbare paradoxen van de ontwikkeling van de geloofsbeleving die er in de achttiende zoveel 'redelijker' had uitgezien. In het lineaire ontwikkelingsbeeld van het strijdbare rationalisme kon deze herleving niet anders dan als een terugval in obscurantisme en bijgeloof worden geïnterpreteerd. Kerkelijke strijders voor moderniteit hebben daar een schuldgevoel ten aanzien van genoemde religieuze praktijken aan overgehouden dat enkele decennia lang ook op de historici was overgeslagen. Sinds een vijftiental jaren is daar schoorvoetend verandering in gekomen: steunend op sociaal-wetenschappelijke theorieën zijn Franse en in hun kielzog Amerikaanse auteurs de religieuze praxis als een dimensie van sociale dynamiek gaan bestuderen – een voor de hand liggende ontwikkeling voor wie zich realiseert dat de negentiende-eeuwse bedevaarten (Lourdes, La Salette, Pontmain, de Wonderdadige Medaille te Parijs) tot enkele van de grootste massabewegingen van de contemporaine periode hebben geleid en dat de daarmee samenhangende broederschappen zoals die van Notre-Dame-des-Victoires (Parijs) tot de meest omvangrijke organisaties hebben behoord. De groeiende stroom detailonderzoek is thans verrijkt met een eerste samenvattende studie over wonderen, collectieve devoties en voorspellingen in negentiende-eeuws Frankrijk. Hoewel zij hoofdzakelijk op gedrukte bronnen en secundaire literatuur steunt en geen nieuw materiaal aandraagt, mag Kselmans studie op grond van theoretisch kader en synthetisch karakter als een mijlpaal op het gebied van de studie van de contemporaine geloofsbeleving worden beschouwd.

Kselmans kracht ligt in zijn etnologische blik – die hem overigens ook wel eens tot de wat lachwekkende methode verleidt nog dagelijks gangbare religieuze praktijken met esoterische literatuurverwijzingen te willen staven, alsof een textueel getuigenis per se meer waarde zou hebben dan een visueel. Maar omdat hij noch een vooruitgangsapostel is noch een moderniseringsadvocaat, slaagt hij erin afstand te nemen van het in de sociale wetenschappen te vaak gangbare postulaat dat modernisering gelijk staat met toenemende secularisering en dat deze weer een functie is van groeiend rationalisme. Hij ontkomt zo aan het ontwikkelingsmodel dat de invloed van de traditionele 'popular religion' (een begrip dat hij sterk empirisch en weinig gedifferentieerd gebruikt) omgekeerd evenredig ziet aan de vooruitgang van de maatschappij en de greep van de kerkelijke overheid op de geloofsbeleving, zoals voor de voorafgaande eeuwen R. Muchembled en voor de negentiende eeuw E. Weber (*Peasants into Frenchmen*, Stanford 1976) deden. Niet dat Kselman het moderniseringsproces ontkent, maar hij gaat er terecht van uit dat de geloofsbeleving niet de per definitie archaische tegenspeler van dat proces is geweest, doch een in beginsel neutraal, meerduidig toepassingsveld dat, naar gelang van de positie van de gelovigen in het spanningsveld van de sociale dynamiek, hetzij in archaïserende, conservatieve zin, hetzij in moderniserende, progressieve zin kan worden ingevuld. Het meerduidig karakter van geloofspraktijken als wondercultus en profetie blijkt in dit boek uit het gelijktijdig naast en vrijwel onafhankelijk van elkaar voorkomen van enerzijds een individueel zoeken naar wonderbaarlijke genezing in grote en kleine bedevaartsplaatsen (Kselman analyseert dit

boeiend aan de hand van Victor Turners theorie over ritueel), anderzijds een collectieve herduiding van traditionele vormen van wonder, verschijning en voorspelling ten behoeve van hetzij conservatieve politieke ideologieën (het Franse legitimisme, dat zeer sterk op een profetisch propaganda-offensief steunde; het ultramontanisme), hetzij de vorming van een progressieve sociale instelling bij de kerkgebonden. Bovenal is de wondercultus door zijn formele herkenbaarheid het voor het gros van de gelovigen meest aangepaste en efficiënte middel geweest om een sterk aan plaatselijke situaties en noden gebonden geloofsbeleving te moderniseren tot een nationale, ja internationale kerk, waarin voortaan niet alleen de geestelijken, maar ook het gelovige volk zijn waardenschaal aan het centraal gezag refereerde en omgekeerd dit gezag voortaan verplicht was met de waarden van de gelovige massa rekening te houden. In Kselmans optiek is Lourdes een van de krachtigste moderniseringsmiddelen van de massa geweest, zowel religieus als politiek en sociaal. Hetgeen voor hem niet betekent dat dit gegeven onomkeerbaar is: een praktijk als de bedevaart, die vanuit antropologisch gezichtspunt als een neutrale handelingsvorm mag worden beschouwd, kan in de twintigste eeuw, in een veranderend maatschappelijk spanningsveld, weer een overheersend conservatieve kleur krijgen waaruit ze thans opnieuw, maar moeizaam, omhoog lijkt te klimmen.

Kselman werkt dit punt niet verder uit en daar ligt dan ook de zwakheid van zijn boek. Het is een reeks momentopnamen in het kunstmatig kader van een eeuw, die in werkelijkheid uit twee verschillende helften bestaat. Kselman analyseert functies, praktijken, interpretaties, maar situeert deze niet in ontwikkelingsperspectief. Zelfs zijn antropologische analyse heeft een sterk functionalistische kleur. Meer inhoudelijke kennis van en aandacht voor wonder, devotie en profetie in de eeuwen ervoor en erna had zijn analyse meer achtergrond en diepgang kunnen geven, zijn begrippen scherper kunnen afbakenen en de wonder- en voorspellingsconjunctuur duidelijker kunnen situeren. Maar ook zonder zo'n perspectief mag dit boek een uiterst stimulerende en weldoordachte poging tot synthese worden genoemd. – Willem Frijhoff.

Leib und Leben in der Geschichte der Neuzeit. Vorträge eines internationalen Colloquiums. L'homme et son corps dans l'histoire moderne. Actes d'un colloque international. Berlin 1.-3.12.1981. Eingeleitet und herausgegeben von Arthur E. Imhof. Berlin 1983, Duncker & Humblot. (Berliner historische Studien 9, Einzelstudien II). VIII, 266 p., ill., graf., tab.; DM 112,-; ISBN 3-428-05324-9.

Deze bundel vormt de neerslag van het laatste in een reeks van drie interdisciplinaire symposia die A. Imhof over diverse aspecten van de menselijke levensloop in de vroegmoderne periode heeft georganiseerd. De eerste twee betroffen resp. de noties van *gezondheid* en gezondheidszorg in dat verband (Berlijn 1978), en de consequenties van de stijgende *levensverwachting* voor de structuur van de samenleving en de beleving van levensduur en ouderdom (Parijs 1979). De onderhavige bundel richt zich vooral op de geschiedenis van het menselijk *lichaam*, vanuit drie verschillende gezichtspunten. Vooreerst komt het lichaam als grondslag van de arbeidsorde en het sociaal-economisch leven aan de orde. Behalve een aantal medisch-historische artikelen vindt men hier een boeiend opstel van Imhof zelf (p. 21-38) over de collectieve levensritmen: werkdagen en maanden waarop bij voorkeur wordt gehuud (samenhangend met arbeidsritme en kerkelijke onthoudingsnormen), seizoensvariëaties in de hoeveelheid boerenarbeid, leefritmen (uur van opstaan en slapen gaan, begin en einde van de werkdag), jaarritme van de concepties (een indicator voor de frequentie van de seksuele omgang die in het voorjaar een duidelijke top bereikt). Een

tweede invalshoek betreft het 'maatschappelijk gebruik' van het lichaam – een mijns inziens vreemde formulering, die suggereert dat het lichaam puur *object* van handelen is en zelf niets inbrengt. U. Jeggler (89-102) laat aan de hand van enkele willekeurige voorbeelden zien hoe het omgaan met het lichaam bepaald wordt door cultuurelementen als levensfasen, sociale orde, groepscode, enz. E. Weyrauch (103-118) geeft, hoofdzakelijk vanuit cultureel-antropologisch perspectief, een analyse van enkele sociale aspecten van eetcultuur in de standenmaatschappij. H. Eichberg (119-139) stelt de ontwikkeling van de zandsport sinds de negentiende eeuw tegenover de middeleeuwse openluchtspelen en concludeert dan tot een groeiende sportieve 'opdeling' (Parzellierung) van het lichaam; naar mijn gevoel vindt de lezer hier een schoolvoorbeeld van willekeurige materiaalselectie op grond van een vooropgezette theorie die koste wat het kost gelijk moet krijgen, tegen de achtergrond van een wellicht ongewild nostalgisch beeld van de middeleeuwen. R. Muchembled (141-153) vat enkele aspecten samen van zijn onderzoek naar de relatie tussen volks- en elitecultuur, waaronder enerzijds de interventietechnieken ten aanzien van het zieke lichaam, anderzijds het normatieve ingrijpen in het gedrag van het gezonde lichaam, teneinde het beschaving bij te brengen. A. Croix (155-162, ill.) schetst kort en bondig enkele vormen van relaties van de levenden met het lichaam (lijk of geest) van de doden in Frans Bretagne. Een derde en laatste sectie van de bundel beschouwt het lichaam als object van repressie, medicalisering, hygiënisme, waarbij vooral op een artikel van G. Heller over de (Zwitserse) ideologie van de properheid en de reinheidsrituelen kan worden gewezen (193-202). Tenslotte bevat de bundel een uitgebreide literatuuropgave (231-251).

Ondanks de fraaie reeks klinkende namen lijkt deze bundel mij toch niet voorbestemd om tot in lengte van dagen nieuw onderzoek te inspireren. Het beeld is te verbrokken, ondanks de heldhaftige pogingen die Imhof in de inleiding doet om de samenhang van de opzet duidelijk te maken. Bovenal komt het mij voor dat de meeste bijdragen teveel vanuit disciplineringsperspectief zijn gedacht en niet alleen weinig over het lichaam zelf zeggen, maar nog minder over de lichaamsbeleving. Het is al interventie wat de klok slaat, met andere woorden een in hoofdzaak objectiverende relatie tot het lichaam, van buitenaf, en dan gewoonlijk nog het lichaam van een ander. De titel beloofde toch iets anders! – Willem Frijhoff.

Mezger, Werner. *Narretei und Tradition. Die Rottweiler Fasnet.* Stuttgart 1984, Konrad Theiss Verlag. 184 p., 87 ill.; ISBN 3-8062-0378-4; DM 49,80.

Tijdens de carnavalsdagen trekt door het Duitse stadje Rottweil een stoet van in de laatste jaren enkele duizenden in fraaie gewaden gehulde figuren, met een geelkleurig masker voor het gezicht en getooid met diverse attributen. Zij beelden met individuele variaties een achttal herkenbare typen uit. De fraaie foto's in dit boek maken duidelijk dat deze optochten een opmerkelijk schouwspel zijn, die begrijpelijkerwijs enkele tienduizenden toeschouwers trekken. Hoe is dit bijzondere carnavalsgebruik te verklaren? Of beter, wat is de oorsprong van deze zonderlinge figuren? Dat is de vraag die de auteur zich in dit boek stelt.

Hij ziet deze oorsprong in de christelijke theologie van de late middeleeuwen. Daarom gaat aan de eigenlijke behandeling van de carnavalsviering in Rottweil een vrij lange inleiding vooraf, grotendeels gebaseerd op eerder door de auteur gepubliceerd onderzoek (zie o.a. V.B. 8,2 p. 227), over de houding van de kerk tegenover het carnaval en in het bijzonder over de wijze waarop in iconografische bronnen uit deze tijd de figuur van de zot wordt uitgebeeld. Deze kan of wil niet geloven in het bestaan van God en staat daarom voor de duivel, de erfzonde, de vergankelijkheid en de dood. De theologische betekenis van de zot

is overgegaan op de deelnemers aan het carnaval en hun uitmonstering. Ook zij zijn, weliswaar voor korte tijd, het tegendeel van Gods beeld en gelijkenis. Voor de mensen, die in de middeleeuwen leefden, was dit vanzelfsprekend. Door de kerk werd het carnaval dan ook gesteund. Immers, door zich tegen deze uitbeelding van een zondige wereld uit te spreken kon zij op voor iedereen aanschouwelijke wijze duidelijk maken waar het in de christelijke leer niet om ging.

Uit de geschiedenis van het carnaval in Rottweil en uit het onderzoek van de verschillende typen figuren die in de huidige optochten meelopen blijkt volgens de auteur duidelijk dat elementen van de middeleeuwse vormgeving van het carnaval, ondanks aanpassingen in latere eeuwen, steeds zijn doorgegeven en tot op de huidige dag bewaard zijn gebleven. De oorspronkelijke betekenissen van deze relictten is door de invloed van de Verlichting, de Romantiek en de secularisering verloren gegaan en de deelnemers aan het feest thans niet meer bewust. In een boeiend, scherpzinnig en voorzichtig geformuleerd betoog werkt de auteur dit gezichtspunt nader uit. Voor wie het tegenwoordige debat in de Duitse volkskunde over het carnaval volgt zal het duidelijk zijn dat de auteur hetzelfde standpunt inneemt als Dietz-Rüdiger Moser.

Dat de auteur bij de lezer een 'Aha-Erlebnis' teweegbrengt is ontegenzeggelijk. De globale overeenkomst in uiterlijke vorm die hij aanwijst tussen de voorstelling van de middeleeuwse zotheid en wat men nu in de straten van Rottweil kan zien is treffend. Naar afbeeldingen van het ketelgericht in het Limburgse Steyl, waarbij mensen door vorst Lucifer ter helle worden gevoerd, kijkt men na lezing van dit boek ook met andere ogen. De vraag dringt zich echter op wat de waarde is van dit inzicht en wat de auteur er mee wil zeggen. Want in het historisch overzicht dat hij geeft op grond van o.a. raadsnotulen, autobiografieën en kranteberichten, benadrukt de auteur minstens evenzeer dat zich veranderingen hebben voorgedaan, b.v. in de functie van het feest. Zo wijst hij op de uitingen van politiek protest tijdens de feesten in het begin van de negentiende eeuw, nadat het katholieke Rottweil in 1802 onder bestuur van het protestantse Württemberg was gekomen. In de tweede helft van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw namen alle maatschappelijke lagen aan hetzelfde feest deel, maar omstreeks het midden van de eeuw scheiden zich als gevolg van maatschappelijke en economische ontwikkelingen hun wegen. De burgerij en de ambtenaren vierden nu 'carnaval', met bals, een prins en een historische optocht. De ambachtslieden en de armere mensen hielden vast aan de traditionele 'vastenavond', met de in deze tijd door de bovenlaag onbeschaafd geachte verkleedpartij. Aan het begin van de twintigste eeuw doet zich weer een omslag voor in deze ontwikkeling. Het 'carnaval' sterft uit en na een aarzelend begin neemt de belangstelling van alle lagen voor de oude vastenavondoptocht vooral na de tweede wereldoorlog in die mate toe dat het aantal deelnemers daaraan door de organiserende instantie onlangs beperkt is. Naast het willen spelen met de eigen identiteit acht de auteur de behoefte uiting te geven aan de verbondenheid met de eigen stad en de plaatselijke traditie misschien wel de belangrijkste drijfveer van de huidige lopers in de optocht. Let men op de kleding die zij dragen, dan is die in de loop van de geschiedenis evenmin onveranderlijk gebleken, al gaan de huidige maskers en gewaden grotendeels terug op typen die ontstonden aan het eind van de achttiende eeuw.

De auteur staat op het standpunt dat men deze veranderingen in vorm en functie van het feest moet beschouwen als het voortborduren op een sinds de middeleeuwen vaststaand patroon. Invloeden van gevoelens of betekenissen ontstaan in later eeuwen ontkent hij of acht hij van ondergeschikt belang. Op de witte kleren van enkele typen lopers komen b.v. naast schilderingen van allerlei rustieke paartjes soms ook Turken voor. Nadrukkelijk wijst

de auteur de de mogelijkheid af dat het hier zou kunnen gaan om een modegril uit de achttiende eeuw, toen de carnavalskleding toch goeddeels haar huidige gestalte kreeg. Veeleer ziet hij er een relict in, mogelijk opnieuw in herinnering gebracht door de oorlogen met de Turken in de zeventiende eeuw, van de voorstellingen van Turken op middeleeuwse afbeeldingen als een typische niet-christelijke figuur. Daaraan stelden de carnavalsvierders zich immers voor korte tijd gelijk.

Dezelfde neiging om de tijdsgebondenheid van culturele verschijnselen op de achtergrond te schuiven toont de auteur in zijn bespreking van de houding van de geestelijkheid tegenover het feest. Een van de vroegste gegevens die de auteur daarvoor aandraagt is een passage uit de kroniek van het plaatselijke Jezuitenklooster voor het jaar 1653. Daarin spreken de paters duidelijk uit dat zij tegen het carnaval ten strijde zullen trekken. Een aanwijzing voor een eventuele verandering in de opstelling van de kerk wil de auteur hierin echter niet zien. De Jezuiten zouden zich, evenals de kerkelijke overheid in de tijd daarvoor, slechts tegen de uitwassen van de viering keren, niet tegen het feest zelf. Daar stonden zij achter, en wel om het te kunnen veroordelen. Over de opvattingen van de geestelijken in Rottweil in de achttiende en negentiende eeuw deelt de auteur verder niets mee. Maar wanneer priesters zich thans in hun preken openlijk een voorstander van het feest betonen, ziet hij daarin een 'perversie' van de oorspronkelijke gedachte (p. 172 n. 417).

Deze laatste, normatieve opmerking is misschien wel karakteristiek voor de wijze waarop de auteur zijn bronnen interpreteert en zijn studie heeft opgezet. Vanuit een vooropgezette visie, die overigens op zichzelf niet onomstreden is, zoekt de auteur naar feiten die in het door hem gewenste kader passen of zouden moeten passen. In zijn beoordeling van na-middeleeuwse gegevens kiest hij soms voor een manier van uitleggen die niet direct voor de hand ligt. Dat zou men grensverleggend kunnen noemen. Hij rechtvaardigt deze keuze met een beroep op het idee van een 'onbewuste continuïteit'. Dit brengt echter met zich mee dat bij voorbaat iedere andere interpretatie van de betreffende gegevens zinloos is geworden. Wat men ook naar voren brengt, steeds zal de auteur een onbewuste 'oudere laag' of 'diepere betekenis' (vgl. resp. p. 137 en 152) aanwijzen. Het is met andere woorden niet mogelijk het niet met de auteur eens te zijn. Een dergelijke strategie doet afbreuk aan het wetenschappelijk gehalte van een betoog. Nog afgezien van de vraag welke emotionele behoefte er schuil kan gaan achter het willen zien van een eeuwenlange, christelijke continuïteit, op deze wijze brengt men het onderzoek van het carnaval nu juist niet vooruit. – J. Helsloot.

Mieder, Wolfgang. *International proverb scholarship. An annotated bibliography.* New York & London 1982, Garland Publ. (Garland Folklore Bibliographies 3). XVIII, 613 p.; £ 65,20; ISBN 0-8240-9262-7.

Deel 3 van Garland Folklore Bibliographies is een internationale geannoteerde bibliografie van studies over spreekwoorden vanaf 1800 (totaal 2142) met een onderwerpsindex en een index op die spreekwoorden die in een studie een belangrijke rol spelen. De bibliografie geeft een kwalitatieve selectie: alleen de belangrijke studies zijn opgenomen. Misschien is dat de reden dat de voor ons land belangrijke boeken als Stoetts *Nederlandsche spreekwoorden, uitdrukkingen en gezegden* en het werk van Stibbe en Dundes over Breugels spreekwoordenschilderij (VB 8:207) ontbreken. – J.J.S.

Müller, Michael. *Karneval und Politik. Zum Verhältnis zwischen Narren und Obrigkeit am Rhein im 19. Jahrhundert.* Koblenz 1983, Görres-Verlag. (Mittelrheinische Hefte 9). 56 p., 12 ill.; DM 7,90.

Op grond van literatuur- en archiefonderzoek schetst de auteur de verschuivingen in het politieke karakter van het carnaval in steden als Keulen, Koblenz en Mainz gedurende de negentiende eeuw. In de jaren dertig en veertig diende het carnaval voor leden van de sociale middengroepen mede als kanaal om uiting te geven aan hun kritiek op de als onderdrukkend ervaren Pruisische overheid. Deze reageerde daarop met het regelmatig verbieden van carnavalsactiviteiten. In de twee decennia na het mislukken van de revolutie van 1848 nam het politieke protest tijdens het carnaval sterk af. Het feest bleef wel toegestaan omdat de overheid in deze tijd over voldoende wettelijke middelen beschikte om te kunnen ingrijpen. Vanaf het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, na de stichting van het keizerrijk, doet zich een omslag voor in de politieke lading van het feest. Het carnaval krijgt nu nationalistische, conservatieve ondertonen. Men schaaft zich blijmoedig achter de weliswaar Pruisische maar nu in de eerste plaats Duitse vorst. Deze ontwikkeling deed zich overigens in b.v. Keulen in sterkere mate voor dan in Mainz, waar het carnaval nog in de tweede helft van de negentiende eeuw een element van politieke satire in zich droeg.

Het beeld dat de auteur van de geschiedenis van het carnaval in dit gebied in deze periode geeft is niet nieuw. Eerdere onderzoekers hebben er ook al op gewezen (vgl. V.B. 7,2 p. 196 en het waardevolle boek van Joseph Klersch, *Die Költnische Fastnacht.* Keulen 1961). Bovendien gaat zijn aandacht, zoals hij zelf benadrukt, eenzijdig uit naar de politieke strekking van het feest. Economische en sociale processen, die daarop toch van invloed zijn, blijven bij hem onderbelicht. De auteur wilde echter slechts aantonen dat het carnaval aanwijzingen kan geven over veranderingen in politieke houdingen. In deze beperkte opzet is zijn boekje wel geslaagd. – J. Helsloot.

Poppel, Jeanne van. *Een schort was vast tarief. Huishoudelijke produktie van kleding in de Kempen in de periode 1920-1940.* Wageningen 1982, Landbouwhogeschool vakgroep huishoudkunde. III, 65 p.

Na vooraf informatie te hebben ingewonnen bij min of meer ter zake kundigen in de Brabantse Kempen, heeft Van Poppel interviews afgenomen bij acht vrouwen van 72 jaar en ouder uit Bergeijk en omgeving. In deze gesprekken probeerde ze de aard en de omvang te achterhalen van de werkzaamheden die de huisvrouwen in deze streek tussen 1920 en 1940 op het gebied van de gezinskleding verrichtten. Ze werkt dit onderdeel van de huishoudelijke arbeid breed uit. Niet alleen het naaien van nieuwe kleding, maar ook het in die tijd zeer gangbare van oud weer nieuw maken, het breien, het verstellen en het stoppen heeft ze in haar onderzoek betrokken; ook heeft ze nagevraagd wie deze werkzaamheden uitvoerde als de huisvrouw deze niet zelf verrichtte (bijv. huisnaaister, kleermaker). Doordat Van Poppel deze taken op het gebied van de gezinskleding binnen het geheel van de werkzaamheden van de huisvrouw plaatst (zoals de verzorging van de voeding, van de kleding, van de woning en haar werkzaamheden in het bedrijf van de man), ontstaat niet alleen een beeld van de omvang van de kledingproductie op huishoudelijk niveau, maar ook – zij het minder gedetailleerd – van de hele huishoudelijke bedrijfsvoering in de Kempen tussen de twee wereldoorlogen. – J.J.-v.P.

Het tijdschrift Skript wijdde zijn laatste aflevering van het vorig jaar aan het thema rituelen, nogmaals een bewijs dat ook de Nederlandse historici steeds meer aandacht beginnen te krijgen voor zaken die tot nu toe meer op het terrein van de antropologen en de volkskundigen lagen. Enkele van die bijdragen wilde ik hier met name noemen. Het Skript-interview (p. 274-284), al sinds jaren een vast onderdeel, werd dit keer met Willem Frijhoff gehouden. Rituelen vormen uiteraard het belangrijkste gespreksonderwerp en hierbij komen o.a. de artikelen van Frijhoff over de bedevaart naar de heilige stede te Hasselt ter sprake.

Iets soortgelijks als Frijhoff voor Hasselt beschreef, waar de bedevaart in de negentiende eeuw weer door de plaatselijke pastoor tot leven werd gewekt, constateerde Peter Kloos in een dorp in het noorden van Sri Lanka (313-319). Ook daar ontstond aan het einde van de jaren zeventig van deze eeuw een nieuw ritueel. Op grond van zijn bevindingen komt Kloos tot een algemene conclusie en wel dat een ritueel doelbewust wordt ingesteld door iemand die oog heeft voor de sociale behoefte van dat moment. Degenen die het ritueel uitvoeren hebben echter de neiging de stichting ervan zo gauw mogelijk te vergeten. Voor het maatschappelijk functioneren van het ritueel is het namelijk noodzakelijk dat de deelnemers denken dat het ontstaan is in een mythisch verleden. Albert Steens (254-263) reconstrueerde op basis van gegevens uit enige vitae en archeologische vondsten vroegmiddeleeuwse begrafenisrituelen in merovingisch Gallië. Een kleine, maar waardevolle uitbreiding van onze kennis over dit onderwerp, waarbij echter het krampachtige onderscheid tussen rituelen en gewoonten mij enigszins stoorde. Bernard Rulofs artikel (264-273) behandelt de dansoptochten die in het Zuidfranse Florensac gehouden werden. Deze traditionele optochten werden in 1861 door twee elkaar beconcurrerende partijen politiek gebruikt, de optocht werd tot demonstratie. Tenslotte moet ook het artikel van Wil van de Pas genoemd worden (320-334). Van de Pas analyseert de manier waarop in de middeleeuwen relieken gebruikt werden om de hiërarchische structuur te herstellen. – H.v.K.

Schipvaart en schepen in Overijssel. Onder redactie van Harm Schelhaas, Ger Dekkers en Hans Wiersma. Zwolle z.j., Uitgeverij Waanders. (Jaarboeken Overijssel 1985). 120 p., talrijke ill.; f 29,90; ISBN 90-6630-029-9.

Deze zoals altijd fraai geïllustreerde aflevering van het jaarboek Overijssel bestaat nagenoeg in haar geheel uit bijdragen van *G. D. van der Heide*. Na een overzicht van de geschiedenis van rivieren, beken en kanalen in Overijssel (p. 14-41) geeft hij, mede aan de hand van literatuur, een beschrijving van de verschillende scheepstypen (o.a. kogge, zomp, praam, punter) waarmee hier vanaf ongeveer de late Middeleeuwen werd gevaren. Hij geeft aan waar en hoe de schepen gebouwd werden, welke vracht zij vervoerden, en hij brengt verschuivingen in het karakter van de scheepvaart in verband met wijzigingen in de economische omstandigheden (42-101). Samen met *S. de Jong* geeft hij in kort bestek een beeld van de bouw van pleziervaartuigen en jachten in Overijssel, die vooral na de tweede wereldoorlog opkwam (102-115). Het jaarboek wordt ingeleid door *H. Schelhaas* (4-13) en eindigt met een kort artikel van *J.H. Wiersma* over de visserij op Urk (116-119). – J.H.

Schnitger, Carin, en Inge Goldhoorn. *Reformkleding in Nederland*. Utrecht 1984, Centraal Museum Utrecht. 102 p., 56 ill.; f 26,-.

In deze rijk geïllustreerde catalogus, uitgegeven bij een tentoonstelling over reformkleding die in 1984 in het Centraal Museum te Utrecht werd gehouden, wordt niet alleen uitvoerig

ingegaan op de uiterlijke vormgeving van reformkleding (ontwikkelingen in de modellen, de invloed van de 'Nieuwe Kunst' erop, de versieringen), maar ook op de ideeën die eraan ten grondslag hebben gelegen. In het buitenland was de beweging die een hervorming in de kleding van vrouwen en kinderen nastreefde (de heren droegen volgens de initiatiefnemers al zo'n honderd jaar praktische kleding) in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw ontstaan. In Nederland dateren de eerste activiteiten pas uit 1898, toen men op de 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid' een prijsvraag uitschreef om reformkleding te ontwerpen. Het hoogtepunt van haar bloei bereikte de beweging omstreekt 1910. Door gebrek aan geld en leden moest de 'Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding' (de V.v.V.v.V.), die in ons land de drijvende kracht achter de beweging was, de strijd al in 1926 staken.

Aan reformkleding werden rationele eisen gesteld; ze moesten gezond en hygiënisch, praktisch en mooi zijn. Deze eisen waren zowel een reactie op de heersende mode als een gevolg van de vooruitgang in de medische wetenschappen. Men was bijvoorbeeld gaan inzien dat het corset de lichaamsbouw vervormde en dat dit kledingstuk in combinatie met het gewicht van de toenmalige kleding en de gangbare hooggesloten kragen ook ademhalingsproblemen kon veroorzaken. Om de gezondheid te bevorderen propageerde men de afschaffing van het corset, kortere rokken, lagere halzen, dun ondergoed dat ventileren kon enz., en om de strijd met de bestaande mode aan te binden liet men esthetische kleding in lange, vloeiende lijnen ontwerpen, waarin men zich vrijelijk kon bewegen. Daardoor bereikte men uiteindelijk slechts een kleine, welgestelde en vooruitstrevende groep. Deze heeft echter wel een bijdrage geleverd aan de aanvaarding van een natuurlijker lijn in de mode.

Voor deze catalogus is het archiefmateriaal van de V.v.V.v.V. gebruikt evenals het door deze vereniging uitgegeven tijdschrift en andere periodieken die in die tijd over reformkleding schreven. Schnitger heeft het hoofdstuk over de vrouwenkleding geschreven en de achtergronden van de beweging nader toegelicht (p. 1-70). Goldhoorn heeft de invloed van de beweging op de kinderkleding uitgewerkt (p. 71-96). – J.J.-v.P.

Schutt-Kehm, Elke M. *Pieter Bruegels d.Ä. 'Kampf des Karnevals gegen die Fasten' als Quelle volkskundlicher Forschung.* Frankfurt am Main/Bern/New York 1983, Verlag Peter Lang. (Artes Populares. Studia ethnographica et folkloristica 7). 224 p., 30 ill.; DM 82,50; ISBN 3-8204-7605-9.

Het grootste deel van dit boek, een proefschrift bij L. Röhrich, bestaat uit een nauwkeurige beschrijving en nadere uitleg van de 231 figuren op het schilderij 'De strijd tussen carnaval en vasten', in 1559 gemaakt door Pieter Bruegel de Oudere. Daaraan vooraf gaan enkele gegevens over leven en werk van Bruegel en een kort overzicht van eerdere interpretaties van het schilderij als geheel. De auteur plaatst het schilderij verder tegen de achtergrond van andere afbeeldingen en literaire teksten uit ongeveer dezelfde tijd, waarin eveneens sprake is van een tegenstelling tussen twee personificaties van een begrip. Tot slot tracht zij zich in te leven in de beweegredenen van Bruegel om zijn schilderij te maken zoals hij dat gedaan heeft. Hoewel Bruegel geen partij lijkt te kiezen en zowel de dwaasheid van het gedrag tijdens het carnaval als gedurende de vastentijd uitbeeldt, ziet de auteur in navolging van Dietz-Rüdiger Moser in het schilderij toch veeleer een oproep tot een godvruchtig leven nadat men eerst tijdelijk de zonde gesmaakt heeft.

Zoals uit de titel blijkt is het de schrijfster erom te doen de waarde van het schilderij te bepalen als bron voor de volkskunde. Daarbij beperkt zij zich tot wat het kan zeggen over

het carnaval en de vastenperiode in Bruegels tijd. Gaat men af op de afzonderlijke (groepen) figuren, dan biedt het schilderij een illustratie van enkele bezigheden en gebruiken waarover schriftelijke bronnen eveneens gegevens bevatten. Dat was bekend en de auteur heeft dit nu nog eens uitvoerig vastgesteld. Zij gaat echter verder en probeert ook een verklaring te geven voor het voorkomen van bepaalde figuren, attributen en gebruiken. Daarvoor gaat zij te rade bij volkskundige literatuur. Tevens treedt zij in discussie met auteurs die eerder over het schilderij hebben geschreven. Deze discussie heeft veelal meer het karakter van het uiten van andere vermoedens en het naar voren brengen van nieuwe waarschijnlijkheden dan van een op feiten steunende argumentatie. Het stoort dat zij op enkele plaatsen de interpretatie van het carnaval als voorjaars- en vruchtbaarheidsfeest weer van stal haalt. Haar werkwijze komt er op neer dat zij (verouderde) volkskundige literatuur mede als bron gebruikt om Bruegels schilderij te verhelderen. Dit brengt de volkskunde in ieder geval niet veel verder. – J. Helsloot.

[*Sint Christoffel*] – Jaarboek Heemkring Scheldeveld 13 (1984) p. 3-166; talr. ill.

De kern van deze aflevering bestaat uit een door F. Bijn samengestelde catalogus van een tentoonstelling gewijd aan Sint Christoffel, in 1984 gehouden in Deurle (Oost-Vlaanderen). Het catalogusgedeelte (p. 93-166) wordt voorafgegaan door een viertal 'vitae' (vertalingen van een zesde-eeuwse Griekse *Passio* en van de legende uit Voragine's *Legenda aurea*, en een tweetal eigentijdse literaire versies) en door artikelen over de verspreiding van de cultus (F. Bijn), de bescherm- en patroonheilige (L. van de Velde), de iconografie (F. Bijn), de hedendaagse devotie in België, de confrerie Sint Kristoffel te Deurle (U. van den Heede), de heilige in de literatuur en de muziek (L. Roosemeyers-Van den Heede) en op bedevaart-vaantjes (R. van der Linden).

Souterliedekens 1540. Facsimile-edition, with introduction and notes by Jan van Biezen and Marie Veldhuyzen. [Buren] 1984, Frits Knuf Publ. (Facsimile of Dutch songbooks 2). 48 (373) p.; ca. f 90,- (paperback) resp. ca. f 115,- (geb.); ISBN 90-6027-348-6 resp. 90-6027-349-4.

Een kleine twintig jaar na de eerste aankondiging is de facsimile-uitgave van het belangrijkste Nederlandse liedboek van de zestiende eeuw verschenen. De inleiding is gedateerd 1966/1976/1981. Welk doel de uitgeverij meende te dienen door het boek, talloze nieuwe aankondigingen ten spijt, al die tijd onder zich te houden, gaat mijn begrip te boven.

De Souterliedekens vormen de eerste volledige psalmberijming in de Nederlandse taal, naar de traditie wil vervaardigd door Willem van Zuylen van Nyevelt. De teksten bevatten, zoals door S. J. Lenselink is aangetoond, nogal wat reformatorische, in het bijzonder sacramentaristische, elementen. Niettemin verscheen het werk, voor het eerst in 1540, met koninklijk privilege, een feitelijke erkenning van zijn goed-katholieke signatuur. Ook latere uitgaven verschenen, zowel in Zuid- als in Noord-Nederland, in volledige openbaarheid. Het bijzondere belang van de Souterliedekens is evenwel gelegen in het feit dat alle psalmliederen en cantica dienen te worden gezongen op de melodieën van in die tijd bekende (wereldlijke) liederen en dat elk van die melodieën mee is afgedrukt, in totaal meer dan 150. Zij zijn, kennelijk door een muzikaal deskundige, mensuraal genoteerd, d.w.z. dat er bepaalde ritmische ingrepen hebben plaatsgevonden; ook zijn er belangrijke melodische wijzigingen te signaleren ten opzichte van een aantal vermoedelijk aan de melodieën ten grondslag liggende 'voorbeelden'. Eén en ander maakt het hoogst onwaarschijnlijk dat we

hier te maken hebben met een getrouwe registratie van traditionele melodieën. De talrijke varianten in de verschillende drukken – er verschenen tot 1613 tenminste 23 uitgaven, waarvan negen met het jaartal 1540 – maken dat helaas niet waarschijnlijker. Niettemin kan de betekenis van het corpus moeilijk onderschat worden. E. Mincoff-Marriage heeft in 1922 geprobeerd de melodieën opnieuw uit te geven, nu met de oorspronkelijke wereldlijke teksten. Haar werk heeft wat de teksten betreft grote verdiensten, maar is musicologisch volstrekt onaanvaardbaar. Weliswaar zijn er met een zekere regelmaat studies over de Souterliedekens verschenen, maar een ongewijzigde heruitgave van dit op één na oudste met muziek gedrukte Nederlandse liedboek behoort al heel lang tot de meest dringende desiderata.

Voor deze uitgave werd gebruik gemaakt van het exemplaar Ned. Inc. 478 van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, behorend tot de druk die door D.F. Scheurleer als de eerste werd beschouwd. In de inleiding, die ook in Engelse vertaling is opgenomen (p. 7-22, 29-44), worden in het kort de geschiedenis en betekenis van het boekje geschetst en de notatie en interpretatie van de melodieën behandeld, gevolgd door een literatuurlijst. Enigszins bevreemdend vind ik het dat de inleiders/bezorgers zonder meer Scheurleers stelling overnemen dat de negen drukken van 1540 'onmogelijk alle in hetzelfde jaar verschenen (kunnen) zijn' (p. 9). Ik denk dat daar meer en betere argumenten voor nodig zijn dan de overweging dat latere uitgaven geantedateerd zouden zijn uit angst voor repercussies van de zijde van de kerkelijke of burgerlijke overheid. Alle bekende volgende uitgaven (1556, '58, '59, '64 en latere) verschenen immers, onder de grootst mogelijke katholieke repressie, met naam en adres van de drukker of uitgever; het boekje werd ook al niet op de Index geplaatst. Er moet dus tenminste rekening worden gehouden met andere oorzaken, gesteld al dat het voor een drukker inderdaad technisch onmogelijk was, in één jaar negen verschillende drukken uit te brengen.

Hoewel het origineel in zwarte en rode inkt is gedrukt, is de facsimile-uitgave geheel in zwart uitgevoerd. Om de rode onderdelen leesbaar te kunnen houden, is de typografie beduidend vetter geworden dan in de oorspronkelijke uitgave – resultaat van een keuze uit twee kwaden. De verantwoording van de in rood gedrukte onderdelen (p. 12 van de inleiding) is overigens zeer onvolledig.

Het beleid van uitgeverij Frits Knuf, ten slotte, ten aanzien van de door haar beheerde reeksen liedboeken zou naar mijn smaak eens grondig herzien moeten worden. Van de reeks 'Mennonite songbooks' (Dutch, German en American series), een coproductie met B. de Graaf, is van elk der onderreeksen één deel verschenen, voor het laatst in 1973. Moeten wij nu aannemen dat de reeks ontijdig is gestaakt of wordt hij nog voortgezet? De hier besproken uitgave noemt zich 'Facsimile [!] of Dutch songbooks, volume 2', maar verschijnt overigens in een reeks die afwisselend 'Facsimiles of Dutch songbooks' en 'Facsimiles of rare Dutch songbooks' wordt genoemd. Van die reeks mist deel 1 (1967) een reeksaanduiding, is deel 3 twaalf jaar eerder verschenen dan deel 2 en kan meer dan de helft van de reeds verschenen of geplande negen delen geen liedboek worden genoemd. Dit alles draagt niet bij tot een beter begrip van de samenhang van Nederlands belangrijkste muziekwetenschappelijke uitgeverfonds. Ook het feit dat de oplage van deze Souterliedekens-uitgave ten dele in een blauwe, ten dele in een terrakleurige band is gevat, vermag dat inzicht niet te verdiepen. – F.H.M.

rupan, H.K. *Wolken van genot. Een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland.* Assen 1983, Provinciaal Museum van Drenthe. (Museumfonds Publ. 10). 92 p., tatr. ill.; f 14,50; ISBN 90-70884-01-1.

Behalve de fabricage van verschillende typen pijpen (klei, porselein, meerschium, hout) behandelt deze tentoonstellingscatalogus de introductie van tabak in Europa, de productie ervan in Nederland, de sociale aspecten van het roken, pruimen en snuiven, met alle attributen. Aan het eind een verklarende woordenlijst. – J.J.S.

Vovelle, Michel, et Régis Bertrand. *La ville des morts. Essai sur l'imaginaire urbain contemporain d'après les cimetières provençaux.* Paris 1983, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. 209, XXVII p., tatr. ill., graf. tab.; Ffr. 250,-; ISBN 2-222-03379-9.

Michel Vovelle, bekend door zijn monumentale proefschrift waarin hij aan de hand van een kwantitatieve analyse van tienduizenden testamenten veranderingen in de achttiende-eeuwse doodsbeleving trachtte te traceren, recidiveert thans met een kwantitatieve analyse van een ander type object, namelijk het negentiende- en twintigste-eeuwse kerkhof, of liever gezegd de voortaan van de kerk gescheiden gehouden begraafplaats. In het verlangen de gangbare impressionistische benadering achter zich te laten en in de overtuiging dat de begraafplaats, als verzamelplaats van grote aantallen objecten met eenzelfde functie en een analoge structuur (namelijk de afzonderlijke graven), bij uitstek een zgn. seriële analyse mogelijk maakt, heeft een drietal onderzoekers daartoe onder Vovelles leiding drie jaar lang een systematische analyse gemaakt van vijf kerkhoven in de Franse regio Provence: een te Aix en te Arles, twee in Marseille en een protestants kerkhof te Nîmes. Daarnaast werden de begraafriten en -praktijken van diezelfde streek onderzocht. Het onderhavige boek levert zowel een nauwkeurig onderzoeksverslag als een interpretatie van het verkregen materiaal. Het onderzoeksverslag verdient daarbij zeker evenveel aandacht als de conclusies, vanwege de positieve resultaten van de strak toegepaste methode, waarbij het onderzoeksobject eerst aan de hand van een aantal vragenlijsten in al zijn dimensies wordt ontleed en de verkregen gegevens vervolgens tot chronologische ontwikkelingschema's worden herordend. Zo wordt een beeld verkregen dat zowel een globaal als een gedetailleerd karakter draagt en zowel momentopnamen mogelijk maakt als inzicht in de ontwikkeling van onderscheiden aspecten of van het geheel verschaft. Terecht stelt de rapporteur dan ook dat de meermaals geteste en steeds weer herziene onderzoeksformulieren ook bij soortgelijk onderzoek elders dienst kunnen doen – na de noodzakelijke bijstelling lijkt dat voor Nederland inderdaad het geval, want ons type begraafplaats lijkt structureel veel meer op het hier behandelde provençaalse kerkhof dan bv. op het ook aangeroerde columbarium-type van het nauwelijks verder weg gelegen Barcelona. De lezer kan dus zijn voordeel doen met de vragenlijsten, die integraal worden afgedrukt (p. 144-159). De drie verschillende lijsten beantwoorden aan drie analyse-niveaus: de begraafplaats in haar geheel, het door paden van andere grafreken afzonderlijk vak, en de afzonderlijke graven of grafmonumenten. Per begraafplaats en afzonderlijk vak wordt gezocht naar de historische, topografische, morfologische kenmerken, naar de sociale ordeningsstructuur, het algemeen aanzien en de bijzondere kenmerken. De beschrijving van de afzonderlijke graven is veel uitgebreider en schenkt aandacht aan het geringste detail: aan de hand van een veertigtal vragen wordt het graf (c.q. de zerk of het monument) beschreven naar ligging, aard van de concessie, sociale indicatoren, type, materiaal, architectonische vormgeving, omgeving, elementen van stijl, decoratie (beeld-

houwwerk, inscriptie, foto, kruis, kaarsen, losse bloemen of planten) en staat van onderhoud. Aan de hand van de ruim 120 variabelen die deze meervoudige analyse oplevert, worden vervolgens tabellen en grafieken geconstrueerd die elementen voor een synthese aandragen. Zoals de titel van het boek al suggereert, blijkt de Provençaalse dodenstad vóór alles ten gebruike van de levenden te worden ingericht. De aanleg wijst daarop, maar ook de ordening en vormgeving van de graven, die de klasseverschillen respecteert, en de onderhoudduur (die vergeleken met wat men in Nederland kan zien buitengewoon lang lijkt!). Samen met de voorstellingswereld van de stad der levenden evolueert ook die van de stad der doden: het familiegraf wint het van het individuele graf, maar beperkt zich tegelijk steeds meer tot het kerngezin. De verwijzing naar dood, religie of hiernamaals verdwijnt langzamerhand, evenals de lofspraak op de deugden van de dode of de verwijzing naar zijn persoonlijk leven. De tijd wordt anoniem, net als de dode, die een verwisselbaar produkt blijkt – de concessies worden steeds korter. Wat blijft, is een door handel en overheidsingrijpen steeds meer geüniformeerde symboliek van beelden, vormen en objecten: de dode verdwijnt achter de symbolische uitdrukking van de smart van de levende. Maar met die verdwijning verliest de levende de prikkel tot zijn aanwezigheid op het kerkhof, dat langzamerhand een symbolische leegte en doodsheid over zich krijgt. De analyse van het protestantse kerkhof te Nîmes laat zien dat in eenzelfde culturele regio de protestantse bevolkingsgroep in die ontwikkeling vooruitloopt op de katholieke; maar deze laatste ontsnapt er allerminst aan. Het barok overladen mediterrane kerkhof met zijn monumenten en beeldengroepen is thans feitelijk niet meer dan een nostalgisch relict, dat de triomf van de negentiende-eeuwse bourgeoisie op de privileges van de adel weerspiegelt. Na de verwelking van die triomf blijft slechts een uniforme symboliek over die niet op een dodencultus wijst, doch slechts op de smart van de levenden. Wie mocht menen dat de kille anonimiteit van de hedendaagse Nederlandse kerkhoven te maken heeft met een typische karaktertrek van ons nuchtere, ontkerkelijkte maar toch van calvinisme doordrenkte en democratisch gezinde volk, doet er goed aan de resultaten van dit onderzoek te bestuderen en een blik te werpen op de eindeloze nissenrijen die sinds de negentiende eeuw de Spaanse begraafplaatsen kenmerken. – Willem Frijhoff.

Wallfahrtsföhnchen. Religiöse Druckgrafik. Bestandskatalog bearbeitet von Dieter Pesch. Köln 1983, Rheinland-Verlag GmbH, in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn. (Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseums für Volkskunde in Kommern 26). 412 p., talrijke ill.; DM 68,-; ISBN 3-7927-0779-9.

Op initiatief van de Volkskunde-raad Rijn-Maas heeft Dieter Pesch een catalogus samengesteld van de ca. 1050 papieren of stoffen bedevaartsvaantjes in het bezit van het Rijnländs Openluchtmuseum in Kommern. Naast die in Brussel en Antwerpen heeft dit museum een van de belangrijkste collecties op dit gebied. De meeste vaantjes, ongeveer 900, zijn afkomstig uit België. Van de overige stammen er ongeveer tachtig uit Nederland en een dertigtal uit Duitsland. De rest komt uit enkele andere Europese landen. De oudste vaantjes in de verzameling zijn gemaakt in de zeventiende eeuw, de jongste dateren uit onze tijd. Uit afbeeldingen op schilderijen en uit kerkelijke rekeningen blijkt dat bedevaartsvaantjes al in het begin van de zestiende eeuw bekend waren. Vaantjes uit die tijd zijn echter verloren gegaan.

Na enkele opmerkingen over de veranderingen in de vorm van de vaantjes, over de daarop aanwezige teksten en afbeeldingen en de wijze waarop de vaantjes werden vervaardigd, wijst de auteur erop dat men tot nu toe nog weinig aandacht heeft geschonken aan hun

waarde als bron. Zij kunnen evenwel aanwijzingen geven over b.v. de verschuivingen in de aantrekkingskracht van bepaalde bedevaartsoorden of in de accenten die men legde in de oorsprongslegende, over plaatselijke godsdienstige gebruiken zoals processies en over de wijze waarop mensen ter bedevaart gingen. In de meegebrachte bedevaartsvaantjes zag men vroeger waarschijnlijk een beschermende kracht voor huis en hof. Thans hebben zij overwegend het karakter van souvenirs.

In de catalogus zijn de vaantjes geordend per land en daarbinnen alfabetisch op de plaatsnaam van het bedevaartsoord. Ieder vaantje wordt nauwkeurig beschreven. Tevens wordt de vermoedelijke datering gegeven en de eventuele vermelding van het vaantje in de literatuur. Van meer dan de helft van de vaantjes is een afbeelding opgenomen, overwegend in zwart-wit. – J.H.

Wrightson, Keith. *English society 1580-1680.* London enz. 1982, Hutchinson & Co. (Publishers) Ltd. (Hutchinson social history of England). 264 p.; ca. £ 9,-; ISBN 0-09-145171-X (paperback).

Sinds ongeveer het midden van de jaren zeventig is in Engeland een aantal studies verschenen waaraan de verzamelnaam 'new social history' is gegeven. De beoefenaren daarvan hebben min of meer gemeen dat zij door middel van intensief onderzoek van zoveel mogelijk seriële bronnen uit één of meer dorpen een inzicht trachten te verkrijgen in het verloop van o.a. demografische, economische, sociologische en ook culturele processen in het verleden (een overzichtsartikel over deze richting werd aangekondigd in V.B. 10,1 p. 107). In het hierboven genoemde boek geeft Keith Wrightson, van wie eerder studies werden aangekondigd over het dorp Terling, geschreven samen met David Levine, en over bierhuizen (vgl. V.B. 8,1 p. 93-94 en 9,2 p. 195), een naar eigen zeggen persoonlijke interpretatie van de tot nu toe bereikte resultaten voor de periode 1580-1680 in Engeland. Ook aan wie niet speciaal in deze tijd is geïnteresseerd biedt het een theoretisch kader, dat bij onderzoek naar andere perioden eveneens van nut zou kunnen zijn.

De kern daarvan is misschien wel dat hij op heldere wijze laat zien hoe ontwikkelingen die zich op plaatselijk en nationaal niveau afspelen, in elkaar grijpen en elkaar beïnvloeden. En evenzeer hoe veranderingen in de materiële omstandigheden doorwerken in de mentaliteit en de daaruit weer voortvloeiende gedragingen. Daarbij vraagt hij zich telkens af welk verschillend effect deze processen hebben op de verschillende lagen in de plaatselijke sociale structuur. Terwijl hij zich ervan bewust is dat deze effecten in verschillende dorpen en steden verschillende vormen kunnen aannemen, afhankelijk van specifiek plaatselijke omstandigheden, meent hij toch in de ontwikkelingen in deze periode een herkenbare lijn te kunnen aanwijzen.

Na snelle veranderingen tussen ongeveer 1580 en 1630 treedt in de halve eeuw daarna een periode van betrekkelijke stabiliteit in, waarin de eerdere veranderingen hun beslag krijgen. Gedurende deze eeuw is de Engelse samenleving geheel van karakter veranderd. Tussen de cultuur van de hogere en die van de lagere sociale groepen is een fundamenteel verschil opgetreden. De dorpsgemeenschappen zijn uiteengevallen. Aan b.v. openbare vermakelijkheden, die eertijds een symbool vormden van de eenheid van de plaatselijke samenleving en waarbij sociale verschillen op de achtergrond traden, wensden de gegoeden niet meer deel te nemen. Zij spannen zich daarentegen in om het vieren van feesten en b.v. het bijeenkomen in de herbergen voor de overige inwoners onmogelijk te maken. Ook in hun levensstijl, de wijze waarop zij hun godsdienst beleven of wat betreft het niveau van hun opleiding vormen zij een aparte groep. Een samenspel van grofweg twee ontwikkelingen heeft hiertoe geleid. De

middengroepen spelen hierbij een cruciale rol. Van de nationale economische ontwikkelingen weet op het platteland een deel van de middelgrote pachters en ambachtslieden te profiteren en haar maatschappelijke positie te versterken. Een ander deel kan zich echter niet handhaven en vervalt tot de staat van de armen, die in deze periode aangroeien tot enkele tientallen procenten van de plaatselijke gemeenschappen. De sociale scheiding gaat gepaard met het geestelijk uit elkaar groeien van beide lagen. Het zijn de meer welgestelden die in aanmerking komen voor het vervullen van de verschillende ambten op het plaatselijke vlak. Niet alleen worden zij in deze tijd door de centrale overheid aangespoord hun taak nauwgezet te vervullen, ook komen zij uit hoofde van hun functie in verschillende verbanden in aanraking met mensen met een soortgelijke achtergrond. Zij nemen daardoor deel aan de nationale geestelijke cultuur. De ideeën en normen die zij daaruit opnemen en zich eigen maken dienen hun mede tot legitimatie om zich van hun dorpsgenoten te onderscheiden. Vanuit ongeveer deze positie begint het Engelse platteland aan de achttiende eeuw, waarin zich zoals bekend dit proces zal voortzetten.

Is dit de hoofdlijn van het betoog, het boek bevat verder interessante hoofdstukken over o.a. de keuze van huwelijkspartners, de verhouding tussen echtelieden en tussen ouders en kinderen in de verschillende lagen van de samenleving. Daarbij wijst de auteur er enkele malen op hoe gevaarlijk het is om op grond van een gering aantal gegevens, die meestal betrekking hebben op de bovenlaag, te generaliseren en b.v. stadia te willen onderkennen in de ontwikkeling van bepaalde gevoelens op deze terreinen. Nauwkeurig onderzoek laat zien dat daarvoor minder aanleiding bestaat dan eerdere auteurs (o.a. Laurence Stone) hebben verondersteld. Herhaaldelijk wijst hij erop hoeveel onderzoek nog nodig is om leemten in onze historische kennis op te vullen. Deze grote aandacht voor feiten en voor het bestaan van sociale verschillen, de rustige toon gecombineerd met een grote kennis van zaken maken het boek tot een van de beste die ik de laatste tijd heb gelezen. - J. Helsloot.